

Grafelijk afval. Onderzoek van een beerput uit het Hof van Hoogstraten te Brussel

Dirk Van Eenhooge*

1 Inleiding

In 1985-87 werd door de Afdeling Monumenten en Landschappen van de Vlaamse Gemeenschap een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd in de gebouwen aan het Brusselse Koningsplein waar tot voor kort het Rekenhof was gevestigd. Het vermoeden dat hier nog resten terug te vinden waren van het *Hof van Hoogstraten*, de Brusselse verblijfplaats van het Bourgondische geslacht *de Lalaing*, werden bevestigd: zowel kelders, gelijkvloers als eerste verdieping bleken zeer goed bewaard. In 1988 verscheen hierover een studie waarin zowel de gebouwen zelf als hun bouwgeschiedenis werden geschetst¹.

Toen in 1991 de verbouwingswerken van het nabijgelegen gebouw Koningsplein 10 van nabij werden gevolgd, werd bij het graven van een diepe funderingsleuf een beerput aangesneden die deel uitmaakte van een langs de Isabellastraat gelegen woonvleugel van het Hof, die reeds bij verbouwingen op het eind van de 18de eeuw was verdwenen. Aangezien de beerput noodgedwongen moest wijken voor de aldaar geplande nieuwbouw, was er slechts weinig tijd beschikbaar voor het onderzoek.

2 De beerput

De onderzochte beerput ligt in de zuidoostelijke hoek van het complex (fig. 1) en vertoonde twee bouwfazen.

De oorspronkelijke beerput is gebouwd in baksteen (formaat 26x12,5x5 cm) en meet binnenwerks 2,80 op 3,46 m; de muren bleven bewaard tot een hoogte van 75 à 105 cm (fig. 2: 5). De bodem van de put, die was uitgegraven in

witgele zavelgrond, was over nagenoeg de gehele oppervlakte afgedekt met een laag tegels en, vooral, dakpannen (formaat 25,5x 14,5x1,5 cm) (fig. 2: 6). In de oostelijke muur (kant Isabellastraat) bevond zich een 102 cm brede en 14 cm diepe nis, die misschien in verbinding stond met een opening in de straatmuur, waarlangs op gezette tijden de beerput kon geruimd worden. In de westelijke muur bevond zich een even brede maar 54 cm diepe nis, waarin de stortkoker uitmondde.

De inhoud van de beerput werd afgesloten door een 10 cm dikke puinlaag (fig. 2: 3), waarin veel kalkmortel, baksteen- en dakpanfragmenten werden aangetroffen. Deze puinlaag markeert een verbouwing van de put, toen het bovenste gedeelte werd uitgebroken, 1,70 m hoger opgebouwd en afgesloten met een tongewelf (fig. 2: 1); hierbij werd eenzelfde formaat baksteen gebruikt, ongetwijfeld hergebruikmateriaal. De 40 cm dikke afval laag in deze put (fig. 2: 2) bevatte aardewerk, majolica, faïence en steengoed uit de periode eind-18de en 19de eeuw.

Omwille van de tijdsdruk moest deze laag echter grotendeels worden "opgeofferd". In ieder geval is duidelijk dat de verbouwing van de beerput te situeren is in de grote verbouwingscampagne uit het eind van de 18de eeuw, toen het Koningsplein werd aangelegd, en het Hof van Hoogstraten als onderbouw werd gebruikt voor de nieuwe residentie van de Graaf van Span-
gen².

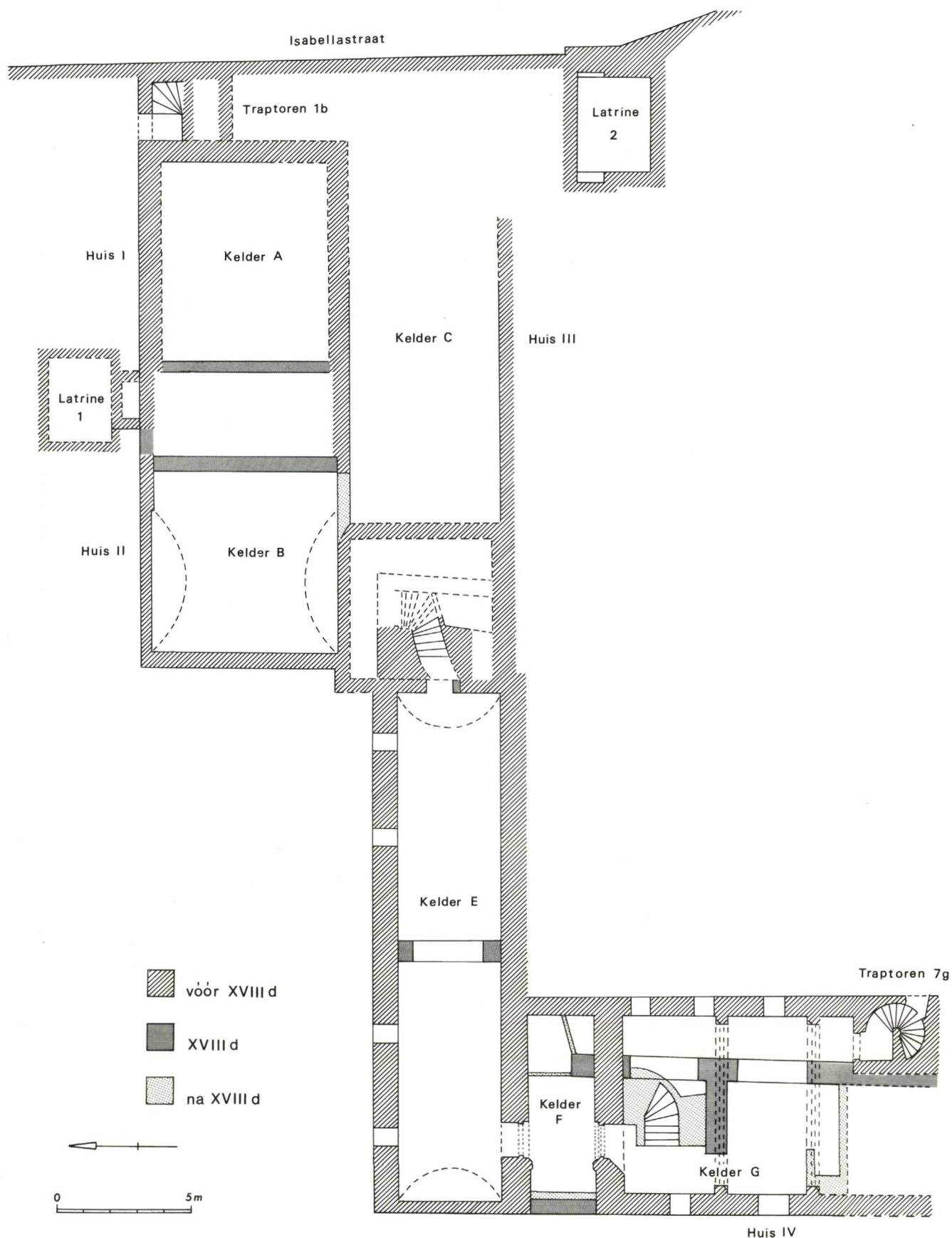
3 Historische context

Het archeologisch materiaal dat in de oorspronkelijke beerput werd aangetroffen, dateert echter uit de meest glorieusrijke periode in de

* Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en Monumenten en Landschappen West-Vlaanderen, cel Monumenten en Landschappen, Werkhuisstraat 9, 8000 Brugge.
Tekeningen van de auteur.

¹ Van Eenhooge & Celis 1988.

² Van Eenhooge & Celis 1988, 57-61.

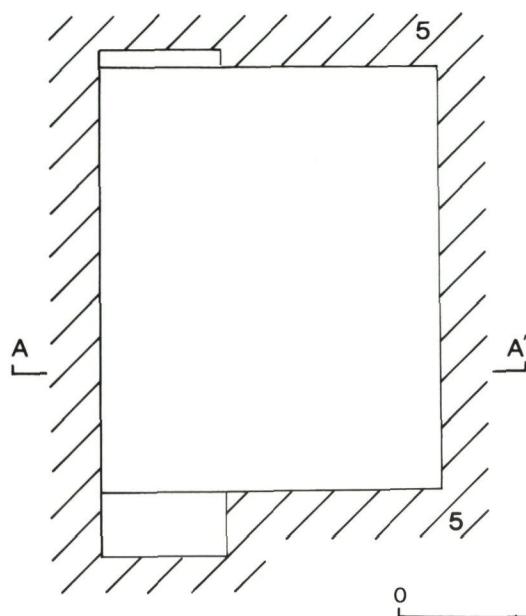
1 Kelderplan van het Hof van Hoogstraten, met situering van de beerput (Latrine 2) in de zuidoostelijke hoek van het complex.
Plan of the cellars of the Hof van Hoogstraten, with location of the cesspit in the south-eastern corner of the complex.

2 Plan en doorsnede AA' van de beerput.

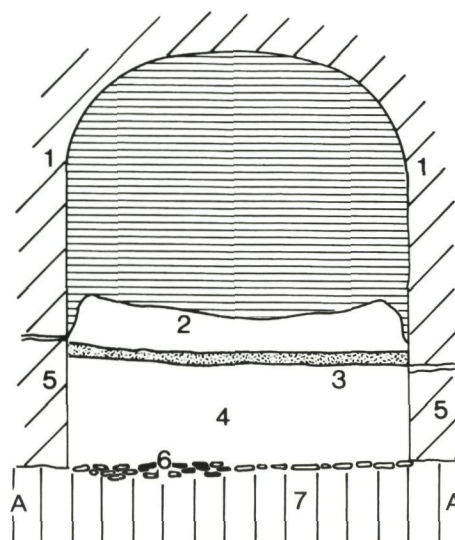
- 1: verbouwing uit XVIII^ed met tongewelf;
- 2: vulling put, XVIII^ed-XIX;
- 3: puinlaag XVIII^ed;
- 4: vulling put XVI-XVII;
- 5: oudste constructie XVI;
- 6: bodem met dakpannen en tegels;
- 7: witgele zavel.

Plan and section AA' of the cesspit.

- 1: alteration with barrel-vault of XVIII^ed;
- 2: filling of XVIII^ed-XIX;
- 3: rubble layer of XVIII^ed;
- 4: filling of XVI-XVII;
- 5: oldest construction XVI;
- 6: bottom of roofing- and floor-tiles;
- 7: yellowish white sand.

BK-91-V

geschiedenis van het gebouw. Na de verdrijving in 1370 van de oorspronkelijke Joodse bewoners op deze plaats, verrijzen steeds meer adellijke woningen aan de voet van het hertogelijk paleis. Uiteindelijk komen in 1516 alle gebouwen in het bouwblok, begrensd door de Hofberg, de huidige Villa Hermosastraat, de Terarckenstraat en de (nu grotendeels verdwenen) Isabellastraat, in handen van Antoon de Lalaing (1480-1540). In 1515 was deze door Karel V reeds benoemd tot lid van zijn Raad, en in 1516 verheven tot Ridder van het Gulden Vlies. In 1518 verheft Karel V de heerlijkheid Hoogstraten tot graafschap, en wordt Antoon de Lalaing in de Brusselse Sint-Michielskathedraal tot Graaf van Hoogstraten gekroond. In 1522 wordt hij stadhouder van Holland, Zeeland en Friesland; na zijn benoeming tot Ereridder in 1523 wordt hij de persoonlijke raadgever van Margaretha van Oostenrijk.

Na zijn dood in 1540 blijven zijn opvolgers aan het hofleven deelnemen maar in 1567, jaar waarin de graven van Egmont en Hoorn worden gevangen gezet, worden de bezittingen van Antoon II de Lalaing verbeurd verklaard en wordt de residentie in Brussel geplunderd. Aan dit verval van het hof komt kortstondig een einde onder Albert de Lalaing (1608-1644) die het Hof van Hoogstraten terug openstelt voor feestmalen en bals. Hierna keert echter de rust terug in het huis, dat uiteindelijk in 1659 eigendom wordt van de prinsen van Salm-Salm, die er echter zelden zullen vertoeven. In 1731 wordt het hertogelijk paleis door brand verwoest, maar pas in 1774 wordt een aanvang gemaakt met de sloping van de gebouwen en de aanleg van het

nieuwe Koningsplein. Hiervoor wordt een gedeelte van het Hof van Hoogstraten verworven door de Magistraat van Brussel; in 1776 wordt een groot deel van het hof aangekocht door de Graaf van Spangen, die de oude gebouwen gedeeltelijk laat slopen, en begint met de uitbouw van zijn nieuwe residentie.

4 De glasvondsten

4.1 Potasglas

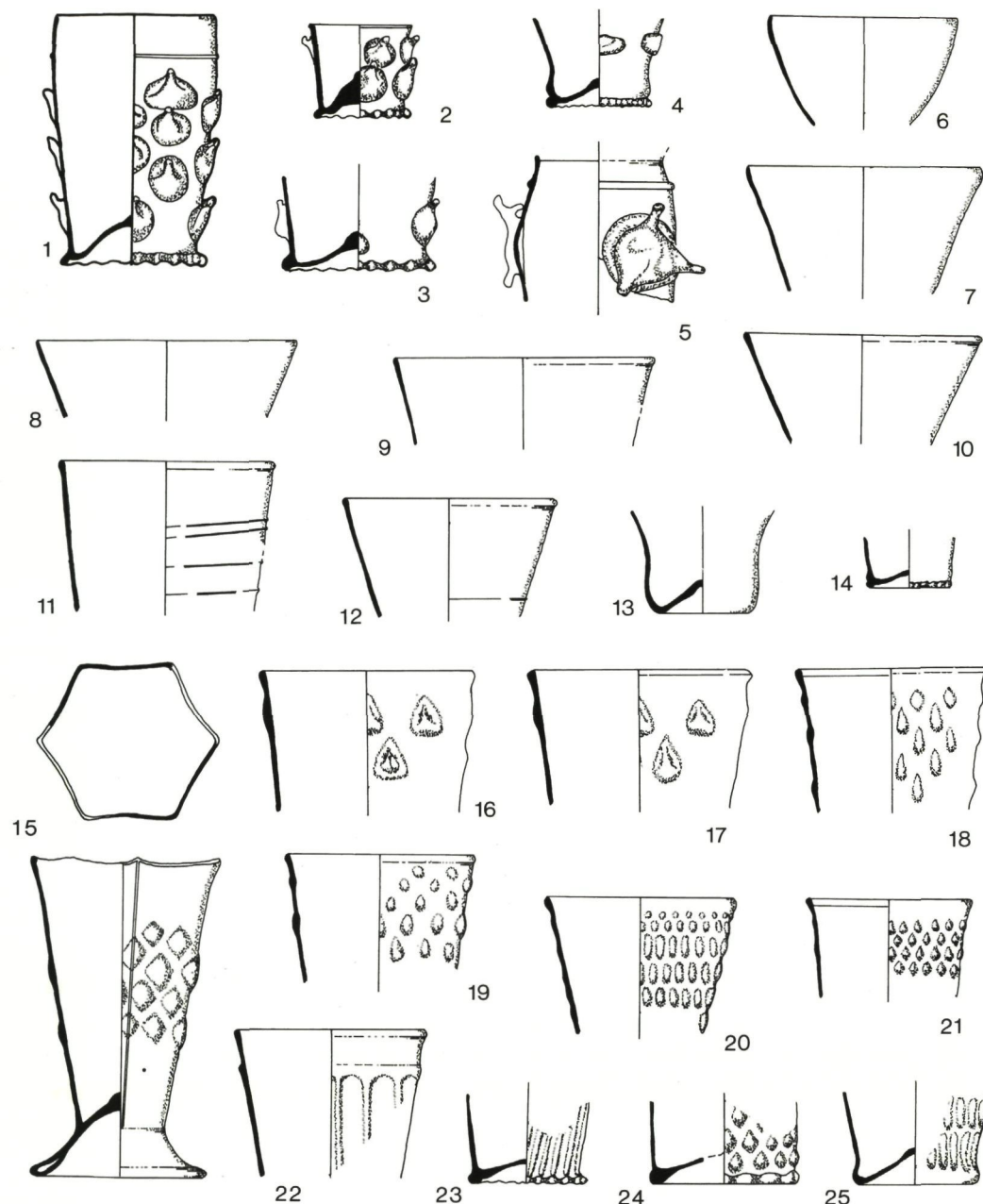
Onder deze noemer brengen we die glassoorten (woud- en varenglas) samen, waarin potas aan het mengsel van kwartszand en kalk werd toegevoegd om het smeltpunt te verlagen, zodat de glas massa in de relatief lage temperatuur van de met hout gestookte ovens kon worden verwerkt.

Drinkglazen

Een viertal drinkglazen is met noppen versierd; van slechts één daarvan echter is de volledige vorm bekend. Het gaat om een 10,6 cm hoge beker (fig. 3: 1) van een type dat waarschijnlijk slechts kort (tweede helft 16e eeuw) in productie was. Afgezien van enkele exemplaren in musea³, is slechts een bodemvondst uit Dordrecht bekend⁴. De vorm is nog verwant aan de koolstronk, maar mist de schaalvormige lip. Twee andere bekerfragmenten (fig. 3: 2-3) vertonen gelijkaardige noppen met omhooggeplooid punt, en zijn bodems van 16de eeuwse conische noppenbekers of berkemeiers. Een vierde exem-

³ Baumgartner & Krueger 1988, nr. 429.

⁴ Henkes 1994, 69, 17:6.

3 *Bekers en drinkglazen in potasglas. Schaal 1:3.*
Beakers and drinking vessels of potash glass. Scale: 1:3).

plaar (fig. 3: 4), met vlakke noppen, behoort tot dezelfde categorie.

Een vijfde met noppen versierd fragment (fig. 3: 5) wijkt echter in belangrijke mate af van de vorige; het kleine fragment is versierd met een grote, enigszins hol geblazen nop met drie punten; waarschijnlijk gaat het hier om een pijpglas met dierkopnoppen, verwant aan soortgelijke glazen die in Delft, Gent en Straatsburg zijn opgegraven⁵. Dergelijke glazen worden gedateerd in de eerste helft van de 16de eeuw.

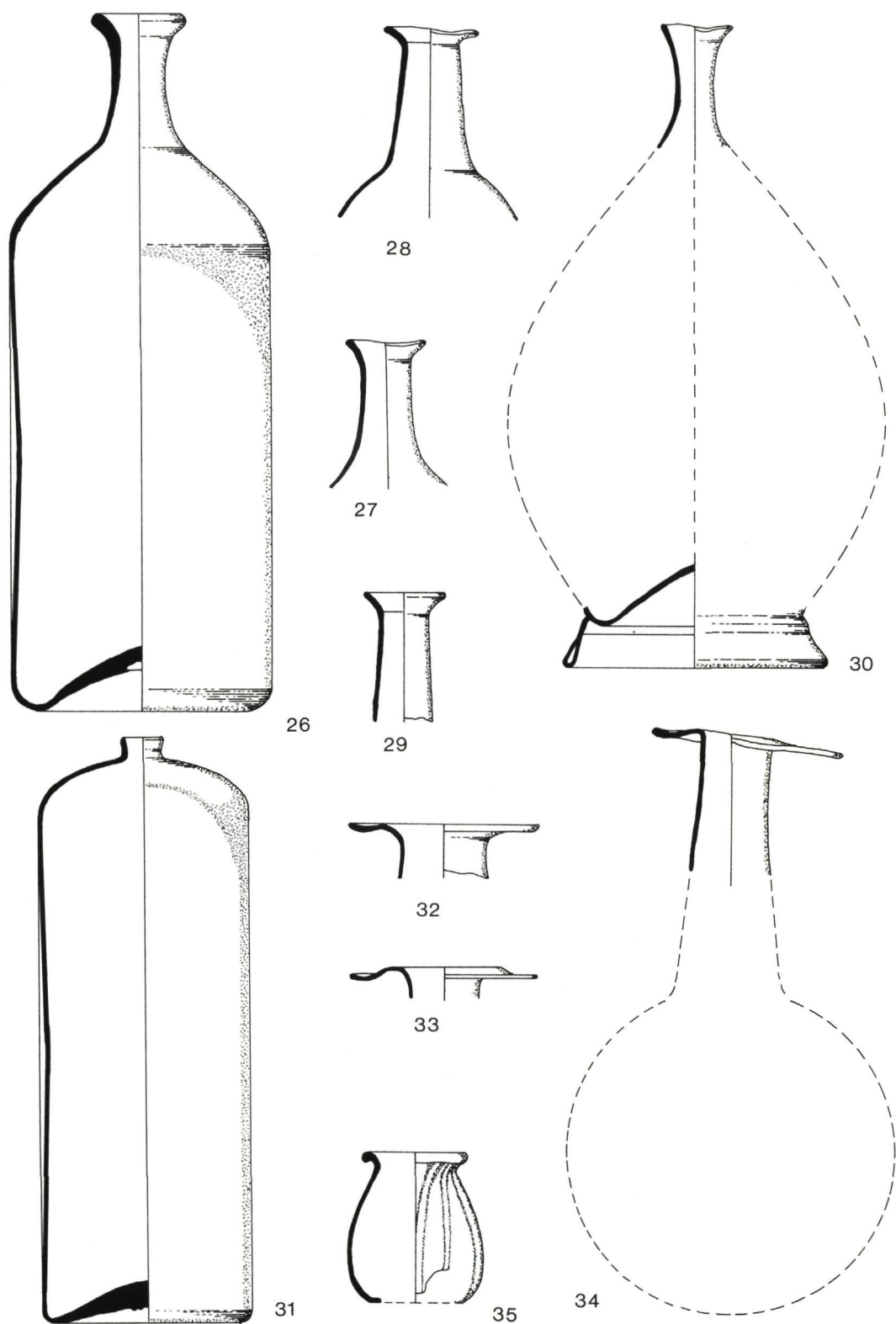
Vier cuppa's (fig. 3: 7-10) behoren tot berkemeiers uit de 16de-begin 17de eeuw; bij twee

ervan is de rand verstevigd door een glasdraad (fig. 3: 9-10). Een gelijkaardige cuppa (fig. 3: 12) is bovendien versierd met een glasdraad op de wand. Afwijkend in vorm is een zesde (fig. 3: 6) die de overgang vertegenwoordigt van de conische cuppa van de berkemeier naar de convexe cuppa van de roemer, en dus gedateerd kan worden in de tweede helft van de 16de eeuw.

Een volgende categorie drinkglazen zijn relatief hoge conische bekens. Slechts één exemplaar is volledig bewaard gebleven. Een eerste fragment is omwonden met een spiraalvormige donkergroene glasdraad (fig. 3: 11). Opmerkelijk is

⁵ Henkes 1994, 84, 20:7; De Bleser 1988, nr. 3:4; Klingenfuss 1990, 95 en fig. 4:21-24.

4 *Flessen in potasglas.*
Schaal 1:3.
 Bottles of potash glass. Scale:
 1:3.

een voetbeker op een ingevouwen voet (fig. 3: 15); het lichaam dat met een honingraatmotief is versierd, gaat geleidelijk over in een zeshoekige rand; dergelijke voetbekers werden vervaar-

digd in de Zuidelijke Nederlanden en Noord-Frankrijk en komen voor tot omstreeks 1550, wanneer de voetbeker plaats maakt voor de tweedelige beker op voet⁶. Zij komen, al dan niet

⁶ Henkes 1994, 96.

versierd, en met een al dan niet veelhoekige rand, in vele vroeg-16de-eeuwse contexten voor⁷. Zes randfragmenten behoren toe aan voetbekers of andere in reliëf geblazen bekers uit de eerste helft van de 16de eeuw, of aan knobbelbekers waarvan de vroegste voorbeelden in de tweede helft van de 16de eeuw nog in potasglas werden vervaardigd⁸. Bij twee ervan (fig. 3: 16-17) bestaat de versiering uit grote druppels, die bij de overige exemplaren (fig. 3: 18-20) kleiner en/of meer afgerond zijn. Een laatste randfragment (fig. 3: 21) hoort misschien bij wat onmiskenbaar de bodem van een knobbelbeker is (fig. 3: 24). Vergelijkbare bekers werden reeds in Brussel opgegraven⁹.

Een volgend randfragment (fig. 3: 22) met verticale ribben die bovenaan eindigen in een boogfries behoort wellicht aan een voetbeker; tenslotte vermelden we nog een bodem van een in reliëf geblazen beker met gekartelde voetband (fig. 3: 23), en van een eveneens in reliëf geblazen beker op een fors opgestoken bodem (fig. 3: 25).

Een bodemfragment (fig. 3: 13) kan behoord hebben tot een kopglas zoals een exemplaar dat in Amsterdam werd gevonden¹⁰. Kopglazen werden tot in deze eeuw gebruikt bij het "laten" van bloed door de chirurgijn.

Flessen

Bij de flessen vallen vooreerst twee vierkante flessen op.

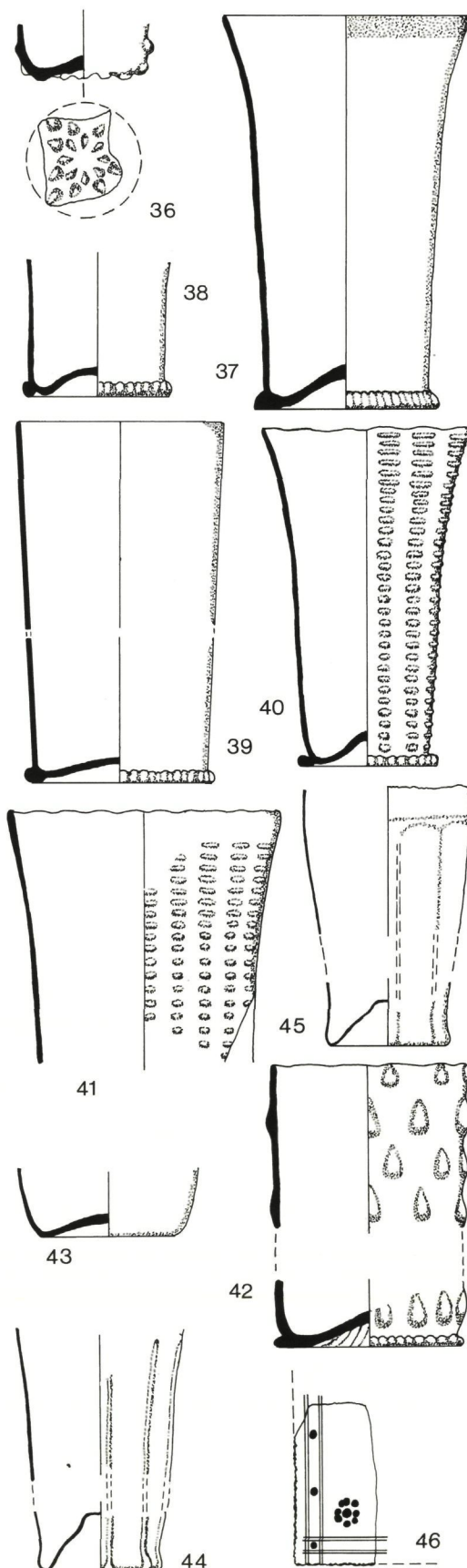
De eerste (fig. 4: 26) heeft een licht ingesnoerde hals met naar buiten geplooid rand, een hoge schouder en licht concave zijwanden; deze voorraadflessen komen voor van de 15de tot de eerste helft van de 17de eeuw, en zijn ook bekend uit Gent¹¹.

Een tweede is een kelderfles (fig. 4: 31); dergelijke flessen dienden voor het vervoer van brandewijn en werden per zes, negen of twaalf in een met tussenschotten verdeelde kist opgeborgen. Zij komen voor vanaf de 17de eeuw¹².

Eén bodem- en vier halsfragmenten (fig. 4: 27-30) behoren tot een bol- of druppelvormig flestype met lange hals en opgestoken bodem; dit type was in gebruik van de 15de tot in de 18de eeuw, was tot in de 17de eeuw voorzien van een eenvoudige iets naar buiten geplooid rand, en wijdverspreid¹³.

Drie andere halsfragmenten met een brede, horizontaal omgeplooid rand (fig. 4: 32-34) zijn afkomstig van urinalen (of misschien apothekersflessen); dit type urinaal, met een relatief smalle hals, werd aangetroffen in laat-16de, vroeg-17de-eeuwse contexten in Brugge en Antwerpen¹⁴.

Een laatste voorwerp in potasglas is een flacon of sierfles met geribde wand (fig. 4: 35); dit sierflesje wijkt af van andere gekende voorbeelden¹⁵ door zijn wijdere opening en de afwezigheid van een hals, maar kan waarschijnlijk eveneens in het begin van de 16de eeuw worden gedateerd.

5 *Bekers in sodaglas, en vensterglas (46). Schaal 1:3.*
Beakers of soda glass and window glass. Scale 1:3.

⁷ Henkes 1994, 101, 24:6; De Bleser 1988, afb 3:15; Van de Walle 1985, A151; Vandenberghe 1982, nrs 32-33; Groeneweg 1987, 41, 1:10; Baumgartner 1987, nrs 100-101.

⁸ Henkes 1994, 137.

⁹ Degré 1995, 141, 1-3.

¹⁰ Henkes 1994, 334, 66:30.

¹¹ De Bleser 1988, afb. 6 nr. 68; een fles met kortere hals bij Henkes 1994, 243, 51:8.

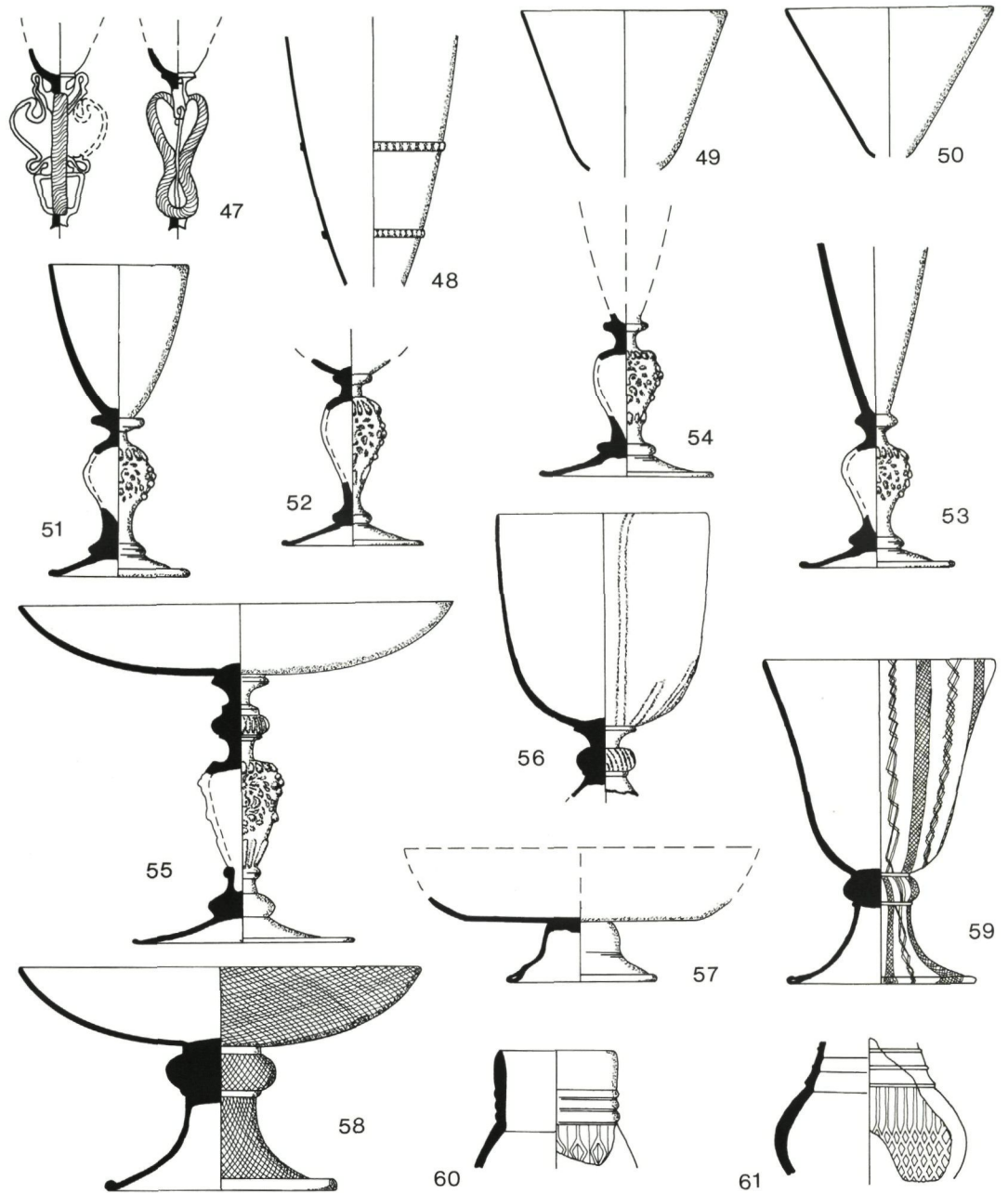
¹² Henkes 1994, 239, afb. 154 en 157; 243, 51:10; Ruempol & van Dongen 1991, 187; Henkes 1992, 100.

¹³ De Bleser 1988, afb. 7 nr. 73; De Bleser 1991, ill. 195/1; Isings 1981, 394, afb. 7; Bult 1992, catalogus IHE B11-605; Wouters 1995, 343, fig. 19:1-5; Degré 1995, 141, 20.

¹⁴ De Bleser 1991, ill. 196/4; Denissen 1986, fig 9, nr. 198b-199d.

¹⁵ Veckman 1992, 44, 15 en Henkes 1994, 122, 28:9.

6 Sodaglas en steengoed (60-61). Schaal 1:3.
Soda glass and stoneware
(60-61). Scale 1:3.

4.2 Sodaglas

In deze glassoort wordt potas als vloeimiddel vervangen door soda, wat harder en fijner glaswerk mogelijk maakt; vanaf 1550 worden alhier glasateliers opgericht die met deze nieuwe glassoort het befaamde Venetiaanse glas kunnen namaken; de ateliers die dit glas 'à la façon de Venise' produceren, leveren vanaf dan de meer verfijnde producten, terwijl potasglasateliers die zich in de 17de eeuw in de steden hebben gevestigd zich beperken tot roemers en eenvoudig huishoudglas.

Een eerste categorie voorwerpen in dit sodaglas zijn drinkbekers. Van een kleine knobbelbeker (fig. 5: 36) is enkel een bodemfragment bewaard, dat onderaan het stervormig patroon vertoont dat typisch is voor deze bekere die in een mal werden geblazen. De onvolledigheid van het fragment laat geen precieze datering toe daar niet duidelijk is of de beker al dan niet op braamnoppen stond¹⁶. Een tweede, grotere knobbelbeker (fig. 5: 42) met een onderaan geribde bodem op een gekartelde standring dateert uit eind 16de - begin 17de eeuw¹⁷.

¹⁶ Vergelijkbare bodems uit Brussel in Degré 1995, 149: 39, 40, 43-45.

¹⁷ Denissen 1982, 124, 471c; Henkes 1994, 139, 31:1.

Tot de eenvoudigste drinkbekers uit deze periode behoren hoge cilindrische bekers op een gekartelde of gekerfde standing, waarvan vijf exemplaren in de beerput werden gevonden (fig. 5: 38-39). Zij zijn te dateren in de periode 1550-1650, en zijn in Brussel reeds aangetroffen in laat-16de eeuwse contexten¹⁸. Een licht conische, bovenaan uitbuigende beker behoort tot een type dat in dezelfde periode frekwenter voorkomt dan de cilindrische bekers¹⁹. Dit exemplaar onderscheidt zich door een vergulde rand (fig. 5: 37).

Twee vlechtwerkbekers (fig. 5: 40-41) behoren tot hetzelfde vormtype, maar vertonen behalve het vlechtwerkmotief op de wand een licht golvende rand. Dit fijne vlechtwerkdecor wordt gewoonlijk laat in de 17de eeuw gesitueerd, wanneer het het grovere wafelpatroon waaruit het ontstaan is, geheel overschaduw²⁰, maar vondsten uit een laat-16de, vroeg-17de-eeuwse context zijn niet onbekend²¹. Voor twee zeer dunwandige bekers met hoog opgestoken bodem en verticale ribben die vanaf de bodem op de wand verderlopen (fig. 5: 44-45) hebben we geen vergelijkingsmateriaal gevonden, maar ze zijn enigszins verwant aan ribbekers uit de tweede helft van de 16de en de 17de eeuw²².

Een tweede categorie in de sodaglas-producten zijn kelkglasten. Deze onderscheiden zich van vroegere drinkglazen door hun driedelige samenstelling: voet, stam en cuppa. Vooral de stam biedt mogelijkheden tot variaties. Extreme voorbeelden hiervan zijn de vleugel- en slangeglazen. Het exemplaar dat in de beerput (fig. 6: 47) werd aangetroffen behoort tot de meer eenvoudige types: een getorste staaf in de vorm van een acht, met dwars daarop twee eenvoudig uitgewerkte vleugels; dit vleugelglas kan gedateerd worden in de eerste helft van de 17de eeuw²³. Twee cuppa's (fig. 6: 49-50) behoren tot kelkglasmodellen uit dezelfde periode, evenals een fragment van een fluitglas (fig. 6: 48) met kleurloze gekerfde passen²⁴.

Tot het meer luxueuze tafelglas behoren ongetwijfeld de kelkglasten met reliëfgeblazen balusterstam, die vooral in de periode 1550-1625 werden geproduceerd²⁵. De beerput van de Graaf van Hoogstraten leverde 5 exemplaren, die allen versierd zijn met leeuwemaskers en parels. Vier van de vijf stammen zijn verguld. In deze kleine collectie zijn vier verschillende vormen vertegenwoordigd: een klein, 13,4 cm hoog drinkglas (fig. 6: 51), een tweede exemplaar (fig. 6: 52) met waarschijnlijk een bredere conische cuppa, twee fluitglazen (fig. 6: 53-54) en een drinkschaal (fig. 6: 55). Fluitglazen met mascarons op de balusterstam zijn vrij zeldzaam, en weerspiegelen de hoge sociale status van het sociale milieu waarin ze worden aangetroffen²⁶. Bij de eerste vier voorbeelden is de (holle) baluster tussen twee kragen gevat, maar de drinkschaal biedt een rijker uitgewerkte samenstelling: de stam bestaat

uit achtereenvolgens een platte knoop op de brede voet, een kraag, de baluster, een platte geribde knoop en opnieuw een kraag, onder de brede ondiepe schaal; uit gepubliceerde vondsten blijkt dat er zowel meer eenvoudige als nog rijker uitgewerkte stammen voorkomen²⁷.

Een onvolledig bewaard kelkglas (fig. 6: 56) heeft een brede licht conische cuppa, versierd met verticale ribben; tussen cuppa en voet bevindt zich een kraag en geribde knoop; de vorm van de kelk is vroeg-17de-eeuws²⁸. Uit dezelfde periode dateert een schaal (fig. 6: 57) op een smallere en hogere voet dan gepubliceerde vondsten uit de 17de - begin 18de eeuw²⁹.

We ronden de bespreking van de drinkglazen af met twee bijzondere voorwerpen, waarbij de kelk of schaal van de voet wordt gescheiden door een knoop, en die volledig zijn uitgevoerd in filigrainglas waarin witte opake glasdraden zijn verwerkt. Een drinkschaal (fig. 6: 58) is vervaardigd in "vetro a reticello" of netglas, waarbij twee lagen glas waarin witte glasstaafjes zijn gelegd, kruiselings op elkaar worden gelegd. Dit vormtype van drinkschaal komt in de tweede helft van de 16de eeuw redelijk frequent voor, en de versieringswijzen variëren nogal. Meest voorkomend zijn deze vervaardigd uit "vetro a reticello"³⁰, en uit "vetro a retorti"³¹.

In deze laatste techniek, waarbij glasstaafjes met een spiraalvormig patroon in het glas worden ingewerkt, is een beker op voet (fig. 6: 59) vervaardigd; bekers van dit type in filigrainglas werden reeds opgegraven in Antwerpen, Brugge en Brussel³² in laat-16de-eeuwse contexten.

Dit overzicht van het sodaglas besluiten we met een fragment vensterglas (fig. 5: 46); de randen zijn afgeknabbeld met een gruiselijzer; aan de "voorzijde" zijn parallelle lijnen gegraveerd, terwijl aan de "achterzijde" een gestipte versie-

7 *Steengoed. Schaal 1:3.*
Stoneware. Scale 1:3.

¹⁸ De Poorter 1995, 85, 241; Degré 1995, 149, 31; een soortgelijke beker in Henkes 1994, 126, 29:6.

¹⁹ Henkes 1994, 127, 29:7-9; De Bleser 1988, afb. 5 nr 36; Vandenberghe 1982, 141 en fig. 2:19 en 4:38.

²⁰ Henkes 1994, 131.

²¹ Henkes 1994, 135, 30:9 en 136, 30:12; Denissen 1982, pl. 6 nr. 471e; De Poorter 1995, 85, 242:3.

²² Henkes 1994, 144-146.

²³ Vandenberghe 1983, 92, 90; De Bleser 1991, 232, 188/2-3; Henkes 1994, 221, 48:3; Baumgartner 1995a, 49, 36.

²⁴ Henkes 1994, 154, 35:7-8.

²⁵ Denissen 1982, pl. 5 nr. 468c; Henkes 1992, 102, 118-19; Henkes 1994, 202-209, Baumgartner 1995b, nrs 47-48.

²⁶ Henkes 1992, 101.

²⁷ Henkes 1994, 207, 46:14 en 208, 46:15; Baumgartner 1995b, 47, nr. 185.

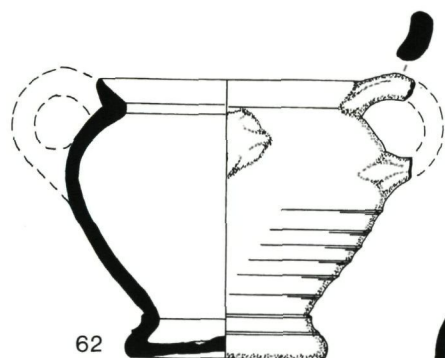
²⁸ Henkes 1994, 211, 5 en 17.

²⁹ Vandenberghe 1983, 108, 95; De Bleser 1988, afb. 8 nr.95; Henkes 1994, 232, 50:3. Baumgartner 1995a, 35, 6 publiceert een platte schaal op een gelijkaardige voet.

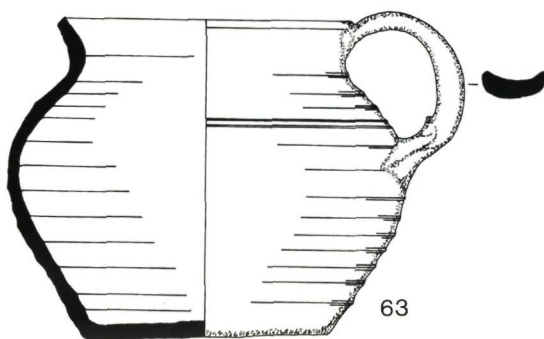
³⁰ Klesse & Reineking-von Bock 1973, 140, 262; Baumgartner 1995b, nr. 193-194; Tait 1979, 78, 113.

³¹ Dreier 1989, 63, 41 en 66, 44; Baumgartner 1995a, 33, 2.

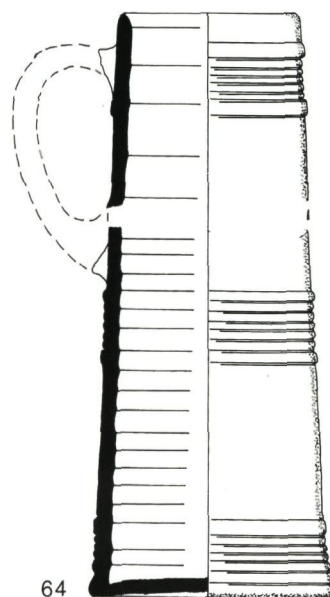
³² Denissen 1982, pl. 6 nr.59; De Bleser 1991, ill. 192/8; De Poorter 1995, 99, 146.

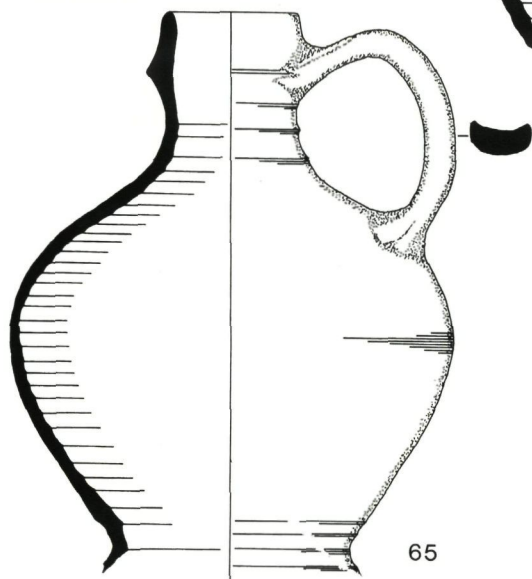
62

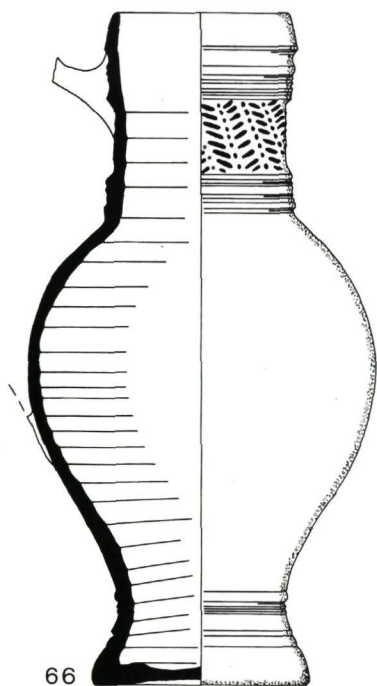
63

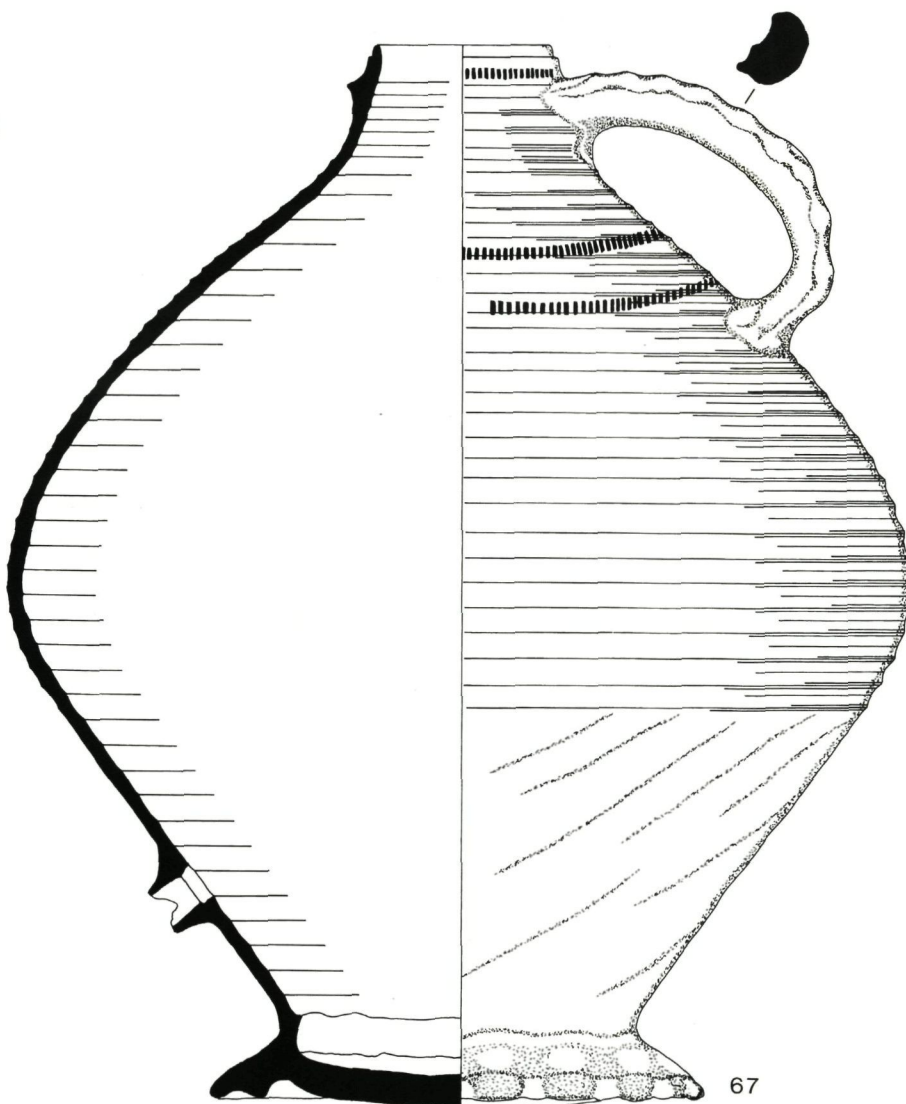
64

65

66

67

ring is aangebracht, bestaande uit uitgeholde ronde stippen.

5 Steengoed

Dit type ceramiek is opvallend weinig aanwezig in het materiaal dat in de beerput werd aangetroffen: slechts acht individuen op een totaal van 183 (4,5%) lijkt weinig in de beerput van een zo prestigieuze residentie als het Hof van Hoogstraten. Alle te bespreken voorwerpen zijn uitgevoerd in steengoed met een grijze scherf.

Vooreerst vermelden we twee fragmenten van kleine bekertjes (?) met een gevlekte donkerbruine (fig. 6: 60) of een effen lichtbruine zoutglazuur (fig. 6: 61). Beide zijn versierd met een "Kerbschnittornament", dat voorkomt op laat-16de-eeuws steengoed uit zowel Siegburg als Raeren³³. Een kleine tuitpot (fig. 7: 62) is overdekt met een plaatselijk lichtbruin gespikkeld zoutglazuur; handvatten en gietskuit zijn onvolledig bewaard. Gelijkaardige tuitpotten uit Raeren uit de periode 1475-1550 hebben nog een geknepen standvoet³⁴; de effen, geprofileerde standvoet van ons exemplaar dateert het in de tweede helft van de 16de eeuw. Een kleine kamerpot is in gelijkaardig materiaal vervaardigd (fig. 7: 63); de vorm is reeds gekend door vondsten in Brussel en Châtelet³⁵.

Een ongeveer 23,5 cm hoge Schnelle is bedekt met een effen lichtbruine zoutglazuur (fig. 7: 64); de vorm is zeer typerend voor de tweede helft van de 16de eeuw, en werd zowel in Siegburg als in Köln/Frechen geproduceerd³⁶; op deze "Schnelle" ontbreekt de dikwijls voorkomende rijke versiering, vervangen door een centrale band ribben. Eveneens bedekt met een lichtbruine zoutglazuur is een buikige kruik (fig. 7: 65) met een doorn midden op de hals; de standvoet is afwezig maar was waarschijnlijk een effen geprofileerde standvoet; deze kruik is een laat-16de-eeuwse afstammeling van de in het begin van de eeuw populaire kruiken³⁷ uit Raeren.

Een kruik met radstempelversiering op de hals (fig. 7: 66) en met een donkerbruine gespikkelde zoutglazuur behoort tot een basisvorm die eind 16de, begin 17de eeuw in de productie uit Raeren zeer populair was en werd toegepast op kruiken, drieorenkruiken en trechterhalsbekers³⁸.

Een laatste voorwerp is een grote voorraadkruik met een eenvoudige radstempelversiering op rand en schouder, en overdekt met een kleurloze zoutglazuur met enkele bruine vlekken (fig. 7: 67); onderaan bevindt zich een afgebroken gietskuit; complete kruiken werden zelden gepubliceerd³⁹, maar des te meer vergelijkbare randen wandfragmenten⁴⁰ uit de 15de tot het begin van de 17de eeuw.

Tot besluit willen we er niet alleen op wijzen dat steengoed in deze beerput relatief schaars is, maar dat bovendien het in deze periode noch-

tans zeer verspreide rijk versierde vaatwerk nageenog volledig ontbreekt.

6 Majolica

Elf voorwerpen in de beerput worden hier samen besproken, alhoewel twee ervan strikt genomen niet als majolica kunnen beschouwd worden.

De enige papkom in het gezelschap (fig. 8: 68) heeft een geelwitte scherf, en is beschilderd met kobaltblauwe, paarse, groene en oranje verf. De zigzaglijn met stippen op de buitenste rand is te dateren tussen 1560 en 1630⁴¹, het randmotief eronder is te situeren in de periode 1580-1660⁴². Het centrale motief laat echter toe deze datering nog te verfijnen, daar het in uitvoering verwant is aan motieven op schotels, tegels, papkommen en vazen uit de tweede helft van de 16de eeuw⁴³.

Van de tien zalfpotten die hier worden besproken, behoren twee kleine potjes eerder tot het *witbakkend aardewerk*; het eerste (fig. 8: 69) is bedekt met een lichtgroene, het tweede (fig. 8: 70) met een blauwgrijze loodglazuur. De overige potten behoren wel tot de majolica-productie. Zoals gebruikelijk is er een aanzienlijke variatie in de vormgeving, zodat we hier de indeling volgen zoals die in Antwerpen werd uitgewerkt⁴⁴.

Het grootste exemplaar (fig. 8: 78) behoort tot de langgestrekte, "klassieke" albarello. Type-rend is de sterke insnoering van het lichaam; de vorm lijkt beperkt tot de tweede helft van de 16de eeuw⁴⁵. De beschildering is uitgevoerd in kobaltblauwe, groene en oranje verf; vooral de versiering op de buik is opvallend. Een dergelijk motief treffen we niet alleen aan op andere gepubliceerde albarelli⁴⁶, maar het in blauw uitgevoerde "veren"-motief komt eveneens voor op zowel de vlag als de spiegel van majolicabor-

³³ Vandenbergh 1983, 81, 57; Reineking-von Bock 1986, nrs 222-228 en 369; Veeckman 1992, 69, 8.

³⁴ Ruempol & van Dongen 1991, 114 en 117.

³⁵ Degré 1995, 49, 144 en 83.

³⁶ Reineking-von Bock 1986, nrs 187-191, 198-205, 213-215, 219, 295, 300; Hurst 1986, 214, Pl. 40 en 219, 43.

³⁷ Hurst 1986, 197, 302-303; Groeneweg 1987, 41, 1:13-14.

³⁸ Reineking-von Bock, nrs 353-354, 402-418, 476-496; Heymans 1989, 171, 2:139; ter Molen 1987, 34, 24; Laleman 1985, 101, A69; Degré 1995, 55, 140.

³⁹ Reineking-von Bock 1986, 233.

⁴⁰ De Poorter 1995, 99, 131-32 en 114, 79-80; De Groote 1992, 358, 27/4; Wouters & Roosens 1986, 228, 1/8; de Zegher 1989, 155, 54; Wouters 1995, 338, 14:8-9.

⁴¹ Korf 1981, nr.103/68.

⁴² Korf 1981, nr.104/86.

⁴³ Korf 1981, 107, 207-210; Laleman 1985, 117, B33.

⁴⁴ Geyskens 1982, 81.

⁴⁵ Korf 1981, 66, 125-127 en 138, 338; Geyskens 1982, 109, 372.

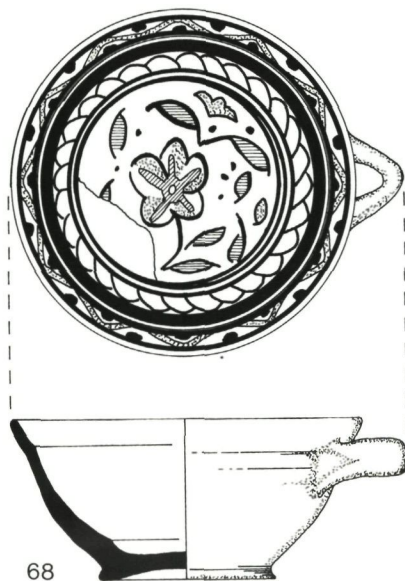
⁴⁶ Korf 1981, 96, 159 en 138, 337; VOB-Info 1988, 61, 103; Hillewaert & Verhaeghe 1991, 218, 4.

8 Majolica en witbakkend
aardewerk (79-82). Schaal
1:3.

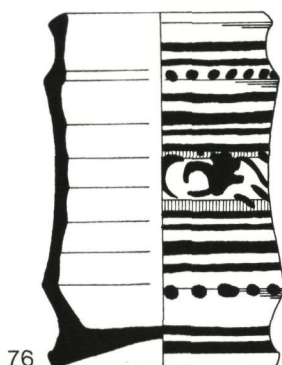
- 1: blauw;
2: oranje;
3: geel;
4: groen;
5: paars.

Majolica and whitewares (79-
82). Scale 1:3.

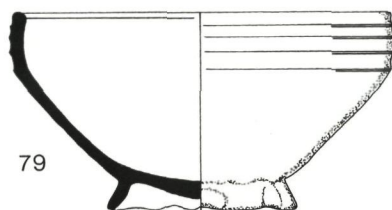
1. blue;
2. orange;
3. yellow;
4. green;
5. purple.

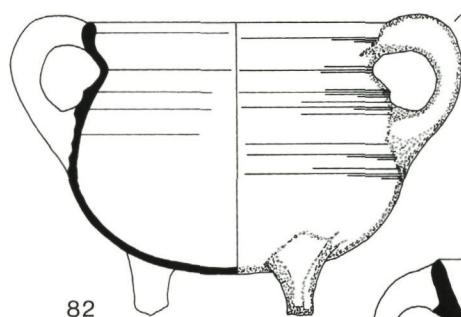
68

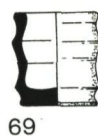
76

79

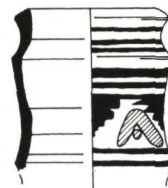
82

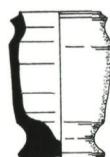
69

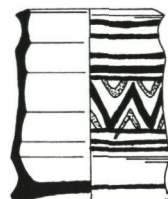
71

73

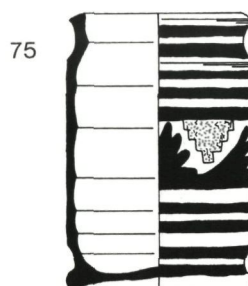
70

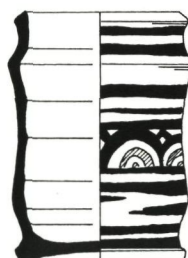
72

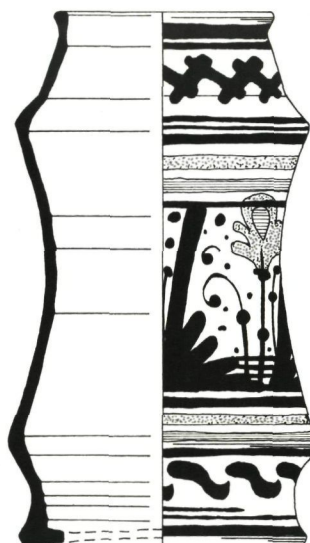
74

75

77

78

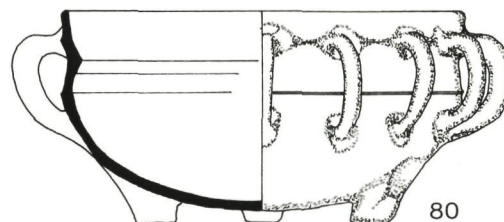
1

2

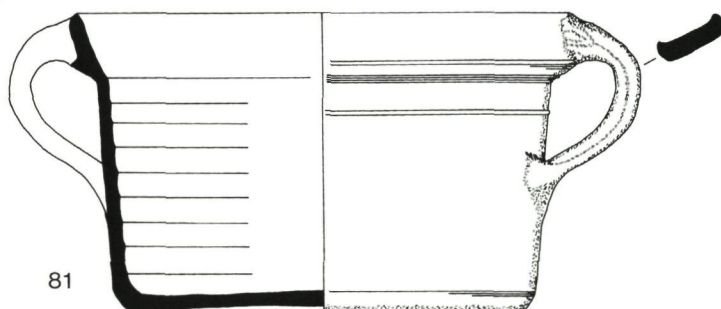
3

4

5

80

81

den uit de tweede helft van de 16de en het begin van de 17de eeuw⁴⁷.

Een tweede vormgroep omvat vier individuen, nog steeds met een ingesnoerde buik, maar reeds minder concaaf en minder strak in vorm dan de "klassieke" albarelli. De eerste twee hebben een geelwitte scherf en dragen een kobaltblauwe en paarse beschildering; het centrale motief op het eerste potje (fig. 8: 73) komt voor op andere zalfpotten uit de tweede helft van de 16de eeuw⁴⁸, terwijl de vorm van het tweede (fig. 8: 77) in dezelfde periode thuishoort⁴⁹. Een derde individu (fig. 8: 76) is qua vorm gelijk aan het voorgaande; de scherf is oranjegeel, de beschildering hoofdzakelijk in kobaltblauw, met uitzondering van twee gele strepen; de rij stippen op hals en voet zijn een veel voorkomende versiering in deze periode, en komen ook voor op de laatste pot in deze groep (fig. 8: 74).

Deze heeft een geelwitte scherf, en is beschilderd in blauw, geel en paars; zowel de vorm, die meer gedrongen is dan bij de andere in deze groep, als het centrale motief komen frequent voor bij zalfpotten uit de tweede helft van de 16de - eerste helft van de 17de eeuw⁵⁰.

De derde vormgroep bestaat uit kleinere potjes, nog steeds lichtjes ingesnoerd, maar hetzij bovenaan, hetzij onderaan smaller. In het eerste geval is een potje (fig. 8: 72) met een grijswitte scherf, en blauwe en oranje beschildering. Zowel de vorm als de versiering behoren tot de periode tweede helft 16de - begin 17de eeuw⁵¹, zoals overigens het tweede potje in deze groep, dat onderaan smaller is, een geelwitte scherf en blauwe en gele beschildering heeft⁵².

De vierde vormgroep bestaat uit zalfpotjes op een hoge standvoet⁵³; ons exemplaar (fig. 8: 70) is enkel bedekt met een blauwgrijze glazuur.

Tot de vijfde groep behoort een grote cilindrische pot (fig. 8: 75) met een grijswitte scherf en blauwe en oranjegele beschildering. De versiering bestaat uit het "veren"-motief en de getrapte piramide die we reeds op voorgaande zalfpotten aantreffen.

7 Witbakkend aardewerk

Tot deze ceramiegroep behoren slechts drie voorwerpen.

Een eerste is een kom (fig. 8: 79) op een golfde standring, en binnenin bedekt met een groene loodglazuur. De geribde rand komt veelvuldig voor op roodbakkend aardewerk uit de 16de - 17de eeuw⁵⁴. Minder vertrouwd is een tweede kom, volledig overdekt met een groene loodglazuur, staande op 3 voetjes, en rondom voorzien van 18 verticale oortjes (fig. 8: 80). Enigszins vergelijkbaar is een diepe kom die in Brugge werd opgegraven in een 16de-eeuwse context, en voorzien is van twee rijen oortjes; ook deze kom is in witbakkend aardewerk, be-

dekt met groene loodglazuur⁵⁵. Voor een derde voorwerp, een binnenin met gele loodglazuur bedekte pot met twee oren (fig. 8: 81) vonden we helemaal geen vergelijkingsmateriaal.

8 Rood-en-wit aardewerk

Als overgang naar het roodbakkend aardewerk vermelden we hier een kleine grape in een fijne roze klei (fig. 8: 82), die aan de buitenzijde bedekt is met een paarse, aan de binnenzijde met een lichtgroene loodglazuur. Deze grape is duidelijk verwant aan grappen in mengde of gecombineerde klei die reeds werden aangetroffen in Ename, Petegem, Gent en Doornik⁵⁶.

9 Roodbakkend geglazuurd aardewerk

Deze ceramiegroep heeft zoals gewoonlijk in deze periode een belangrijk aandeel (50%) in het geheel van de vondsten uit de beerput. We bespreken achtereenvolgens:

- albarelli;
- een aantal lage open vormen die niet op het vuur werden gebruikt: kommen, melkteilen, borden en schalen;
- kamerpotten;
- kruiken.

Tot het vaatwerk wiens gebruik tot het keukenvuur was beperkt behoren de volgende categorieën:

- kookkannetjes;
- bakpannen en steelkommen;
- grappen.

Het overzicht wordt afgesloten met een aantal voorraad- en bloempotten.

9.1 Albarelli

Twee zalfpotten (fig. 9: 83-84) zijn niet zoals gebruikelijk vervaardigd in majolica, maar in roodbakkend aardewerk. Beiden zijn bedekt met een witte engobe, waarover bij slechts één pot

⁴⁷ Korf 1981, 45, 95/9 en 142, 363-64; ter Molen 1987, 43, 49.

⁴⁸ Korf 1981, 139, 342.

⁴⁹ Korf 1981, 138, 339; Geyskens 1982, 109, 374.

⁵⁰ Korf 1981, 138, 341 en 139, 343-344; Laleman 1985, 103, A81-82; Heymans 1989, 191, 2:168; Vandenberghe 1983, afb. 60.

⁵¹ Korf 1981, 140, 352; Geyskens 1982, 109, 376.

⁵² Korf 1981, 78, 141; Laleman 1985, 103, A84-5 en 87, en 117, B38.

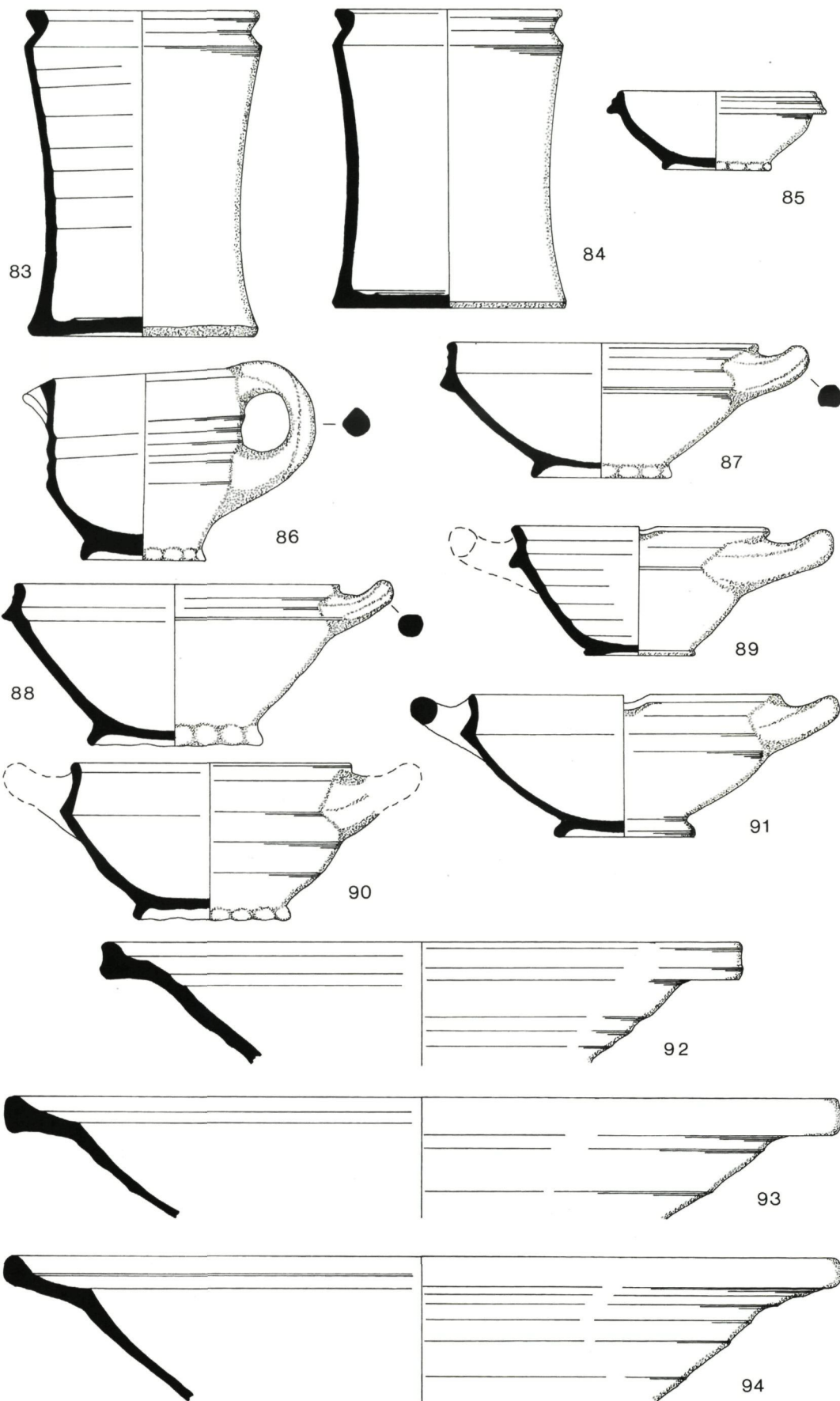
⁵³ Geyskens 1982, 109, 377; Laleman 1985, 103, A89; Vandenberghe 1985, 92, 193.

⁵⁴ Laleman 1985, 114, B12-14; Borremans & Fourny 1988, 58, XXII-10; De Groote 1992, 347, 9; De Poorter 1995, 80, 141.

⁵⁵ Hillewaert & Verhaeghe 1991, 218, 3.

⁵⁶ Lemay 1995, 301-303; De Groote 1992, 371-372; Raveschot 1989, fig. 11:14; Vêche 1989, fig. 5:7.

9 Roodbakkend aardewerk.
Schaal 1:3.
Redwares. Scale 1:3.

aan de buitenzijde een donkergroene loodglazuur is aangebracht (fig. 9: 84). Een belangrijk vormverschil met de meest voorkomende zalfpotten is dat zij niet op een standvoet, maar op een vlak of licht gewelfd standvlak staan.

Zowel in Nederland als in Engeland zijn groengeglazuurde albarelli opgegraven⁵⁷, maar de daar aangetroffen exemplaren vertonen de "klassieke" zalfpotvorm. Ook van deze potten is de oorsprong nog steeds onduidelijk; als mogelijke herkomst worden zowel landen rond de Middellandse Zee geciteerd, als het Noordfranse Beauvais; de in deze centra geproduceerde zalfpotten vertonen echter allen de typische standvoet. Een lokale oorsprong van deze twee potten valt niet uit te sluiten, daar de techniek van groene loodglazuur op een witte sliblaag in onze streken in de 16de eeuw frequent wordt toegepast op bijvoorbeeld papkommen, borden en schalen.

9.2 Lage open vormen

Een eerste voorwerp dat hoofdzakelijk op tafel zal zijn gebruikt is een kannetje (fig. 9: 86) op een licht gegolfde standring en met een uitgeknepen gietsluit; het is aan de binnenzijde met een witte sliblaag en kleurloze loodglazuur bedekt. Vergelijkbare kannetjes uit de tweede helft van de 16de en het begin van de 17de eeuw werden opgegraven in Antwerpen en Brugge⁵⁸.

Twee papkommen vertonen de verticale of licht naar binnen geplooid geprofileerde rand met een scherpe doorn, die typerend is voor op talrijke vindplaatsen aangetroffen papkommen uit de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw⁵⁹. Beiden hebben slechts één handvat, staan op een gegolfde standring en zijn binnenin bedekt met een witte sliblaag; bij de eerste (fig. 9: 87) is deze overdekt met een kleurloze, bij de tweede (fig. 9: 88) met een groene loodglazuur.

Een derde papkom (fig. 9: 89) heeft een kleine gietsluit in de rand en dus oorspronkelijk waarschijnlijk twee handvatten; binnenin is de kom afgewerkt met een witte slib en groene loodglazuur. De rand is een eenvoudiger versie van deze van de vorige kommen en komt eveneens vrij veel voor, zij het in een iets ruimere periode: 15de eeuw tot ca 1550⁶⁰.

Twee andere papkommen (fig. 9: 90-91) zijn binnenin allebei afgewerkt met een witte slib en groene loodglazuur, en zijn voorzien van twee horizontale handvatten; enkel de tweede is ook aan de buitenzijde bedekt met de groene loodglazuur; beiden hebben een bandvormige ingesnoerde rand met scherpe doorn, die we eveneens veelvuldig op hoofdzakelijk 16de-eeuwse papkommen aantreffen⁶¹.

Tot het tafelgerei behoren naast de papkommen eveneens een aantal borden. Een eerste (fig. 9: 92) is binnenin bedekt met een groene loodglazuur waaronder enkel op de spiegel een witte

sliblaag is aangebracht; de ingesnoerde rand is zeer algemeen op borden uit de periode 16de-17de eeuw. Twee andere borden zijn binnenin enkel met een bruine loodglazuur bedekt; de dikke afgeronde rand van het eerste (fig. 9: 93) is vrij algemeen verspreid⁶², de meer eenvoudige rand van het tweede (fig. 9: 94) is zeldzamer⁶³.

Vier melkteilen zijn binnenin bedekt met een bruine loodglazuur, en vertonen alle de geprofileerde rand met een scherpe doorn die vooral in de 16de eeuw zeer frequent voorkomt op zowel papkommen als, hoofdzakelijk, melkteilen. Slechts twee teilen (fig. 10: 95-96) zijn volledig bewaard en staan, zeer uitzonderlijk, op een gegolfde standring. Van een derde (fig. 10: 97) is slechts een fragment bewaard, evenals van een vierde (fig. 10: 100) die voorzien is van een in de rand uitgeknepen gietsluit. Uitknijpsoren onderaan een fragment van een vijfde melkteil (fig. 10: 101) wijzen erop dat deze zoals gebruikelijk op schelpvoeten stond; de eenvoudige ingesnoerde rand behoort tot de 15de-16de eeuw⁶⁴.

Een vergiet (fig. 10: 98), volledig bedekt met een groene loodglazuur, heeft de vorm van een diepe kom op schelpvoeten en is voorzien van een geprofileerde rand met omhooggeplooid scherpe doorn; een gelijkaardig vergiet werd opgegraven in Bergen-op-Zoom⁶⁵.

Een kleine kom (fig. 9: 85) is binnenin bekleed met witte slib en loodglazuur, en heeft, evenals een papkom met binnenin bruingroene loodglazuur (fig. 11: 102), een overkragende geprofileerde rand. Een laatste papkom (fig. 11: 103) is binnen bedekt met een donkerbruine loodglazuur.

Een zestal kommen op licht gegolfde standring is binnenin bedekt met een fijne bruine tot roodbruine loodglazuur, en onderscheidt zich van andere kommen door de aanwezigheid van een dekselgeul. Een eerste groep van vier (fig. 11: 104-107) heeft een nagenoeg horizontale rand die bovenaan één of meer ribben vertoont; dergelijke kommen werden reeds in Brussel opgegraven⁶⁶; hun verspreidingsgebied lijkt beperkt

10 *Roodbakkend aarde- > werk. Schaal 1:3.*
Redwares. Scale 1:3.

⁵⁷ Zie Groeneweg 1992, 141-43 voor een bespreking.

⁵⁸ Veckman 1992, 41, 2; Vandenberghe 1983, 101, 11.

⁵⁹ Laleman 1985, A33-34, 36, 39, B6 en 18; Borremans & Fourny 1988, afb. XXII:7; De Poorter 1995, 79, 117-119, 121; Dewilde 1994, 76, 1; de Zegher 1989, 153, 127; De Groote 1992, 347, 19; Warmenbol 1989, fig. 3, 5-6; Groeneweg 1992, 33, 129-40 en 64, 378, 380-86.

⁶⁰ De Mets 1982, 103, 228; Veckman 1992, 37, 1; Dewilde 1994, 56, 21 en 26; 61, 54; 69, 36; 75, 45/6; 76, 3; Groeneweg 1989, 277, type I; Warmenbol 1989, Pl. 3,4.

⁶¹ De Mets 1982, 101, 223; De Poorter 1995, 95, 41; Dewilde 1994, 75, 23; Groeneweg 1986, 8, 8c; Verbeemen 1989, 44, 3,4; Vandenberghe 1985, 85, 84.

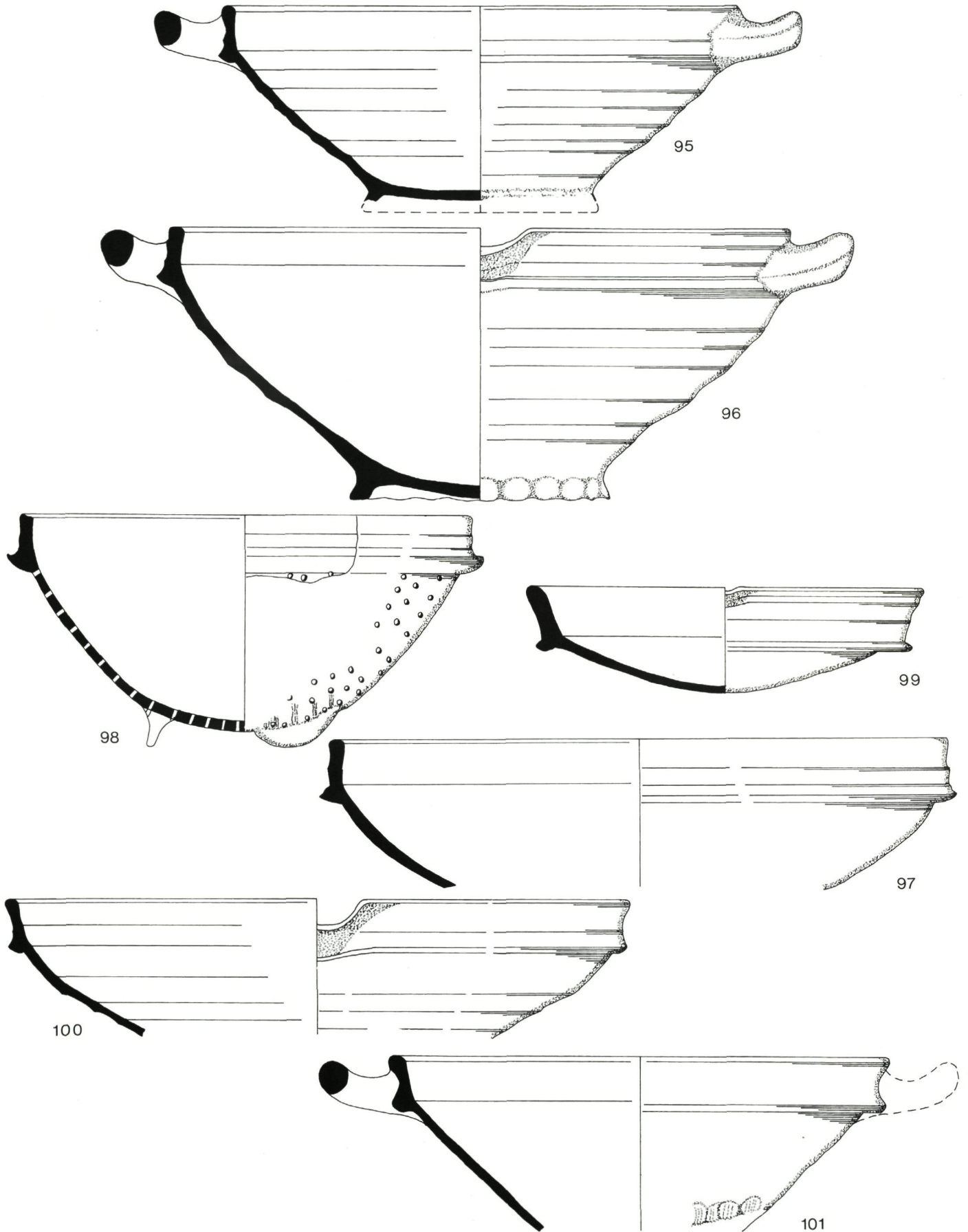
⁶² Groeneweg 1992, 62, 321, 327, 329; Borremans 1963, 387, 3:38; Verbeemen 1989, 44, 3:6.

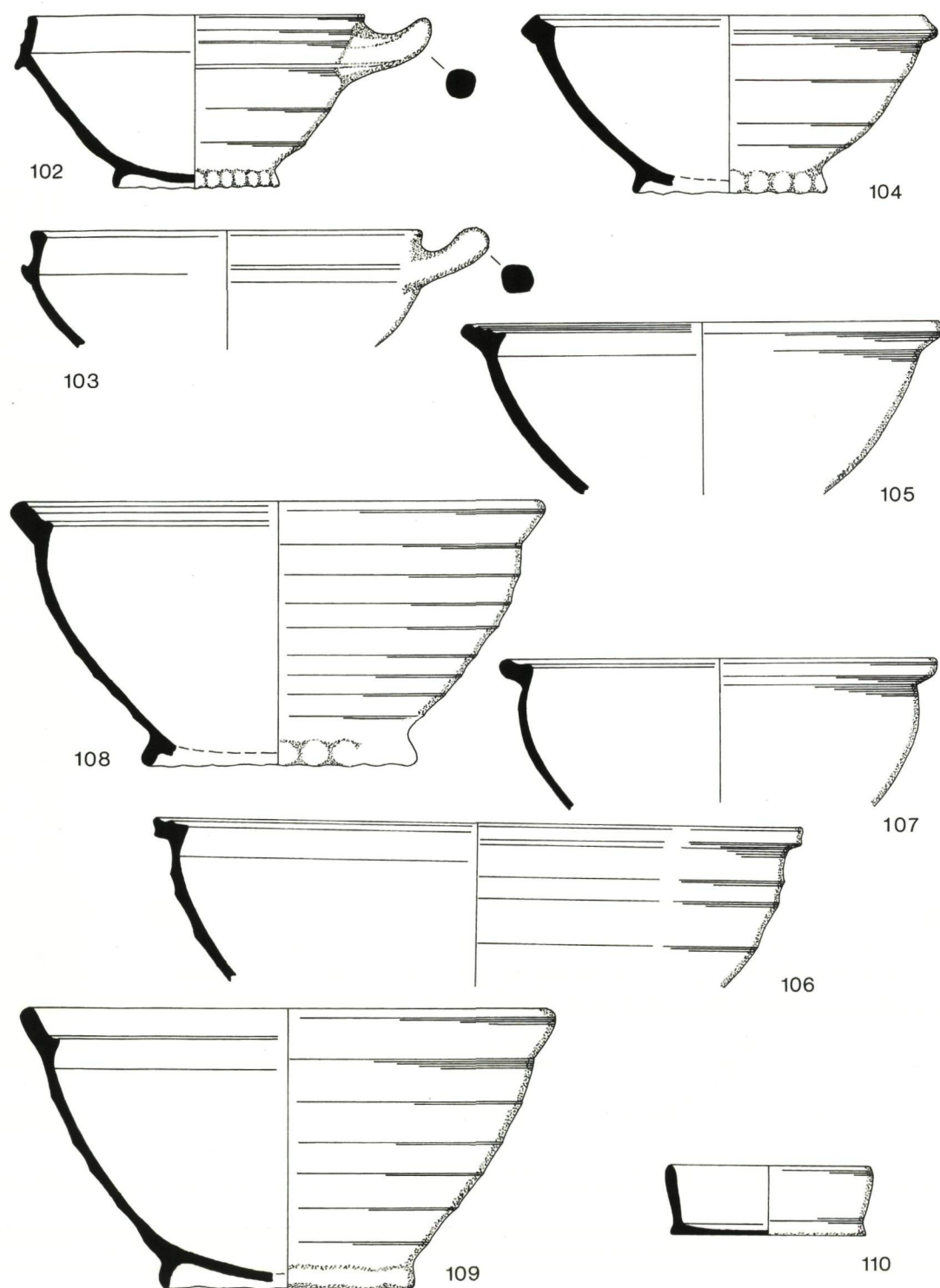
⁶³ Hillewaert & Verhaeghe 1991, 214, 3; Dewilde 1994, 77, 15-16.

⁶⁴ Dewilde 1994, 61, 55; Groeneweg 1992, 64, 370-73.

⁶⁵ Groeneweg 1992, 64, 391.

⁶⁶ Borremans & Fourny, 1988, 57, XXI:9-13 en 58, XXII:1; De Poorter 1995, 80, 132-136 en 95, 59-62; Degré 1995, 51,436 en 99, 425, 427.

11 *Roodbakkend aardewerk. Schaal 1:3.*
Redwares. Scale 1:3.

tot Brabant, waar ze dikwijls voorkomen in vooral 16de-eeuwse contexten⁶⁷. Dezelfde opmerkingen gelden voor twee iets grotere kommen (fig. 11: 108-109), met een meer rechtopgaande rand, die een iets aparte groep vormen⁶⁸.

Een klein bakje (fig. 11: 110) is volledig overdekt met een bruine loodglazuur.

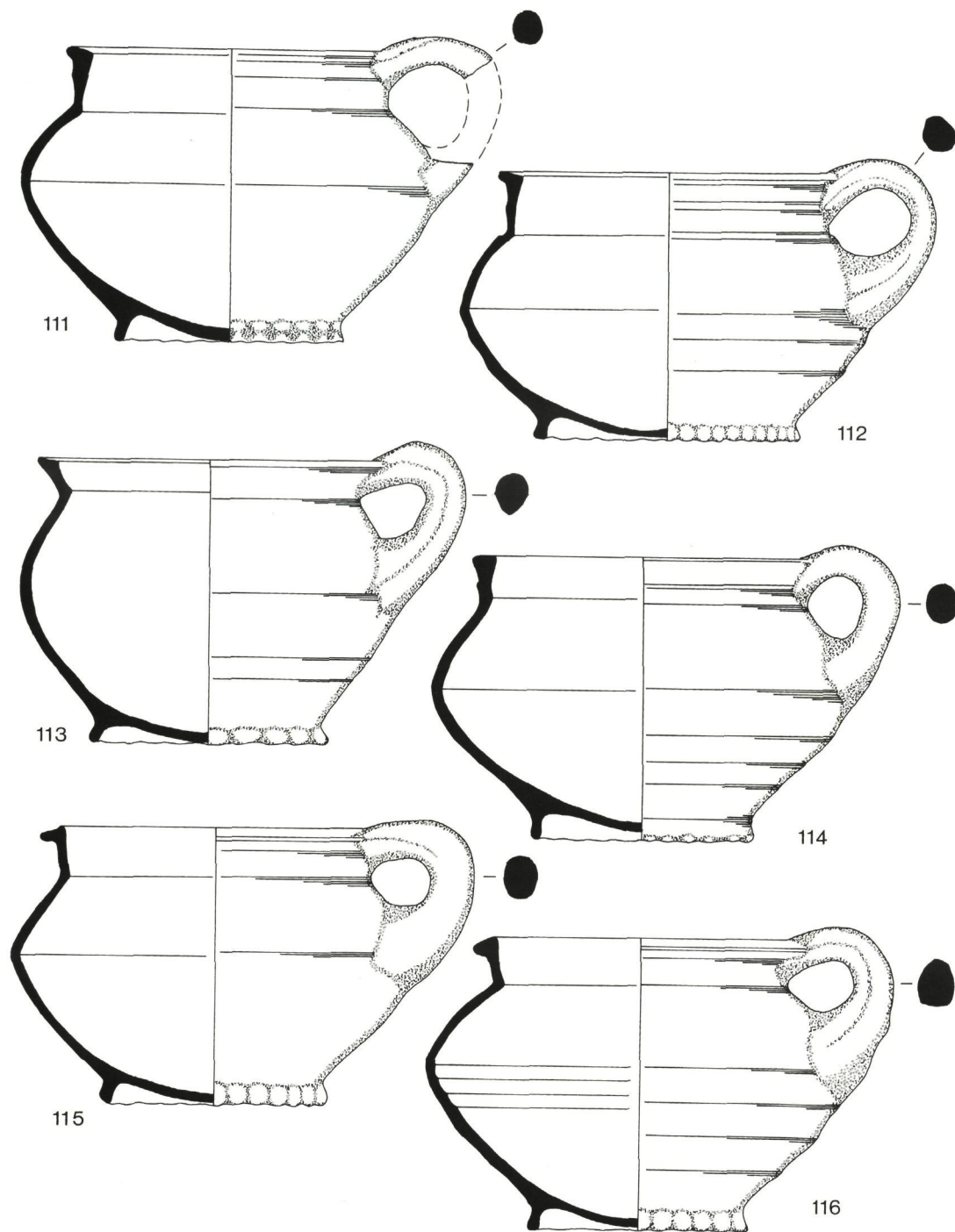
⁶⁷ Veeckman 1992, 43:1 en 38:4; Dewilde 1994, 75:18; De Meulemeester & Van Impe 1984, 171:11; Lemay 1995, 295: 6; Groeneweg 1992, 63, 363 en 65, 404-406.

⁶⁸ Borremans & Fourny 1988, 57, XXI:13; De Poorter 1995, 80:140 en 113:25; Dewilde 1994, 75:19; Groeneweg 1989, 277, type E; Degré 1995, 99:441.

⁶⁹ De Poorter 1995, 77:94; 94:24-25; 111:22-24; Dewilde 1994, 78:5-6; De Groote 1992, 352, 22:5-6; Verbeemen 1989, 44:3.7; Groeneweg 1989, 282, type D.

12 Roodbakkend aardewerk: kamerpotten. Schaal 1:3.

Redwares: chamber pots.
Scale 1:3.

9.3 Kamerpotten

⁷⁰ Dewilde 1994, 69:17-21; De Poorter 1995, 94:19; De Mets 1982, 102:244; Vandenberghe 1983, 104, 38; Groeneweg 1982, 156:10h; Groeneweg 1986, 8, 8q; Groeneweg 1989, 282, type B; Swinnen & Verbeemen 1988, fig. 50:2.

Van de opgegraven kamerpotten behoren er vijf tot een gedrongen, biconisch type (fig. 12: 111-112 en 114-116) met een min of meer verticale, uitwendig verdikte rand. Eén pot (fig. 12: 115) is met groene, de andere met kleurloze loodglazuur bedekt. Vooral deze laatste tonen qua materiaal (bakking en fijne glazuur) een

opmerkelijke gelijkenis met de zojuist besproken groep kommen (nrs 104-110); wellicht zijn zij uit hetzelfde atelier afkomstig. Behalve te Brussel werden dergelijke kamerpotten ook op andere Brabantse vindplaatsen vermeld⁶⁹. Een zesde kamerpot heeft een hoger, meer afgerond lichaam en een eenvoudige uitstaande rand (fig. 12: 113); de vorm lijkt wijdverspreid⁷⁰.

Chronologisch vertegenwoordigen deze kamerpotten een overgangstype tussen deze uit de tweede helft van de 15de en het begin van de 16de eeuw, met een hoge hals en trechtersvormige rand, en de kamerpot uit omstreeks 1600 met sterk naar buiten verbrede rand, aanvankelijk op een korte hals die echter al spoedig verdwijnt. Het overgangstype verschijnt in Bergen op Zoom, waar de evolutie goed gedocumenteerd is, vanaf omstreeks 1530⁷¹.

9.4 Kruiken

In de vier kruiken die de beerput bevatte, zien we duidelijk de evolutie die in de 16de eeuw plaats greep in de vormgeving van de rand: in de 15de en de eerste helft van de 16de eeuw zijn de kruiken overwegend voorzien van een doorn onder de rand, die in de tweede helft van de 16de eeuw evolueert naar een geprofileerde rand.

Een zeer goed voorbeeld van het oude type is een wat gedrongen brede kruik (fig. 13: 118), die hoofdzakelijk op hals en schouder bedekt is met een groene loodglazuur; vergelijkingsmateriaal komt voornamelijk uit 15de-eeuwse, maar ook vroeg-16de-eeuwse contexten⁷². Uit dezelfde periode dateert een qua materiaal en vorm zeer gelijkende kruik (fig. 13: 119) met een scherpe doorn vlak onder de eenvoudige rand.

Een halsfragment (fig. 13: 121) en een volledig bewaard gebleven kruik (fig. 13: 120), beiden volledig bedekt met een groengevlekte loodglazuur, vertonen de geprofileerde rand die in de tweede helft van de 16de eeuw te situeren is.

Een klein kannetje tenslotte (fig. 13: 117) is eveneens volledig bedekt met een groengevlekte loodglazuur en te dateren in de eerste helft van de 16de eeuw⁷³.

9.5 Kookkannetjes

Het overzicht van het kookgerei beginnen we met een aantal kookkannetjes, die in hun vormgeving nauw verwant zijn aan de later te bespreken grappen. Drie van deze kannetjes zijn voorzien van een eenvoudige naar buiten geplooid rand; het kleinste (fig. 14: 122) is gedeeltelijk bedekt met een kleurloze loodglazuur, de andere twee (fig. 14: 123-124) zijn volledig overdekt met een groene loodglazuur. Dergelijke kannetjes zijn, met verschillende variaties, bekend van talrijke vooral 16de-eeuwse vindplaatsen⁷⁴, waaronder ook Brussel.

Twee andere kannetjes (fig. 14: 125-126) vertonen dezelfde basisvorm, maar zijn voorzien van de geprofileerde rand die vooral bij de grappen typerend is voor de tweede helft van de 16de eeuw.

Alle vermelde kannetjes dragen onderaan roetsporen en kunnen dus duidelijk als kookkannetjes worden geïnterpreteerd.

9.6 Bakpan en steelkommen

De bakpan (fig. 10: 99) is binnenin volledig bedekt met een groengevlekte loodglazuur, en behoort tot een type dat zonder noemenswaardige veranderingen voorkomt van de 15de tot de 17de eeuw.

De twee steelkommen (fig. 14: 127-128) zijn allebei binnenin bedekt met een kleurloze loodglazuur, en voorzien van een in de rand uitgeknepen gietuitje en een dekselgeul. Soortgelijke steelkommen werden reeds aangetroffen in 16de eeuwse contexten, ondermeer in Brussel⁷⁵.

9.7 Grappen

9.7.1 Typologie

Van de 33 grappen zijn er slechts drie onvolledig bewaard gebleven; deze vaststelling, en het feit dat we geconfronteerd worden met een rijke verscheidenheid aan vormen en dus ook met het bij deze groep potten steeds weer opduikende probleem van de terminologie en de taxonomie, leidden tot een poging tot opsplitsen in vormgroepen op basis van de maatverhoudingen. Hiervoor gebruikten we een eenvoudige cluster-techniek. Voor alle duidelijkheid moet er hier op gewezen worden dat dit onderzoek gebeurde vóór de publicatie door H. Clevis van zijn onderzoek naar maatverhoudingen binnen de groep grape/pot/pispot/kan⁷⁶; bovendien zijn zijn uitgangspunten en doelstellingen verschillend van deze die aan de basis lagen van ons onderzoek.

Hoofddoel van dit onderzoek was na te gaan hoe de open van de meer gesloten vormen konden worden gescheiden, en wat er gebeurde als secundaire kenmerken in toenemende mate aan de matrix werden toegevoegd. Hierbij werd de volledige populatie als één geheel behandeld, en werden dus geen chronologische criteria ingebracht. Voor de analyse werd gebruik gemaakt van een tweedimensionaal diagram (fig. 15), met op de y-as de hoogte (tot aan de rand, dus exclusief de oren), en op de x-as de uitwendige diameter van de rand⁷⁷. Onmiddellijk vallen twee

13 Roodbakkend aardewerk: kruiken. Schaal 1:3.

Redwares: pitchers. Scale 1:3.

⁷¹ Groeneweg 1992, 163-166.

⁷² Borremans & Fourny 1988, 64, XXV:3; De Meulemeester & Van Impe 1984, 172:14; Weyts 1970, afb. 5; Groeneweg 1989, 282, type G en I; Groeneweg 1992, 30:30-31; 32: 104 en 56:181.

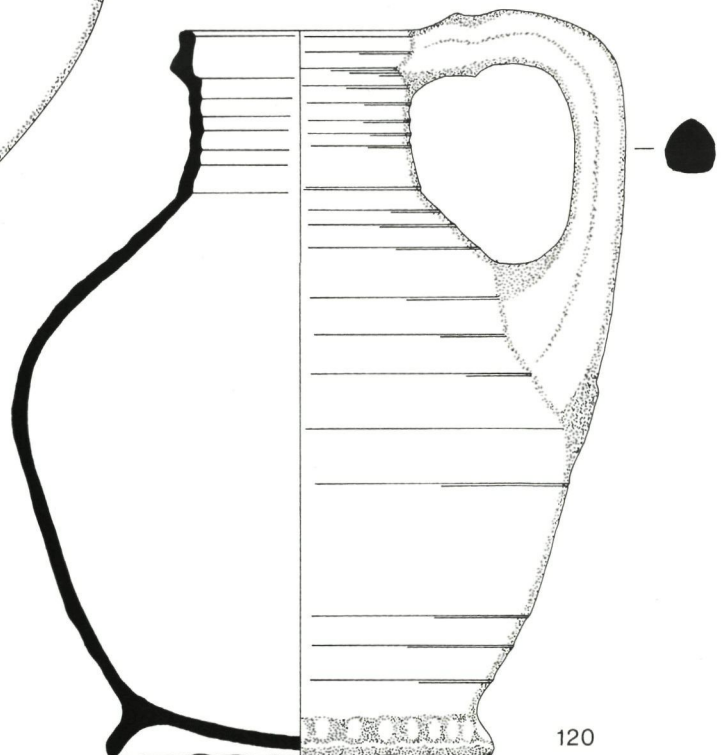
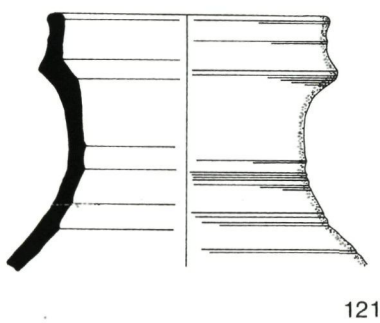
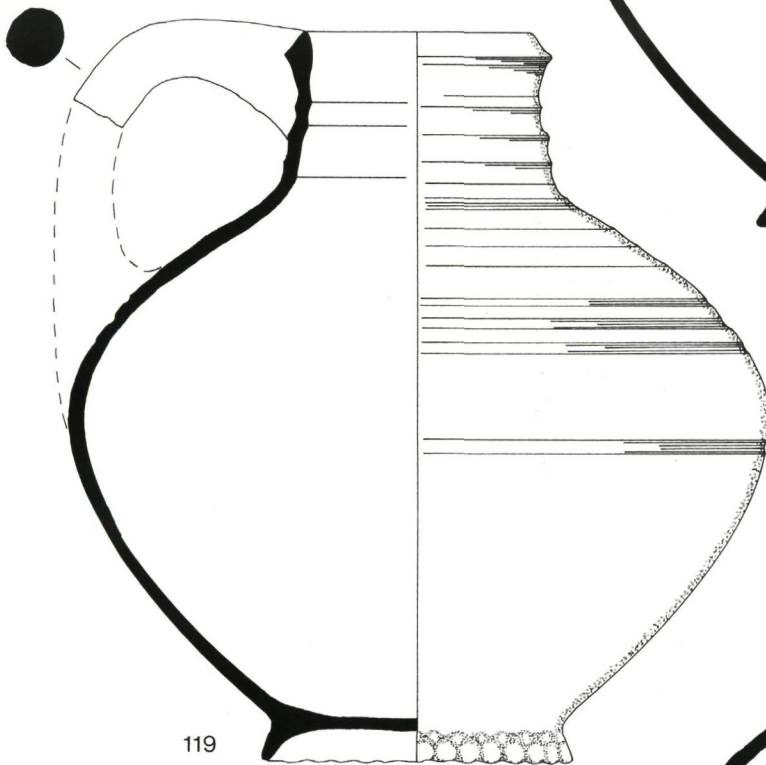
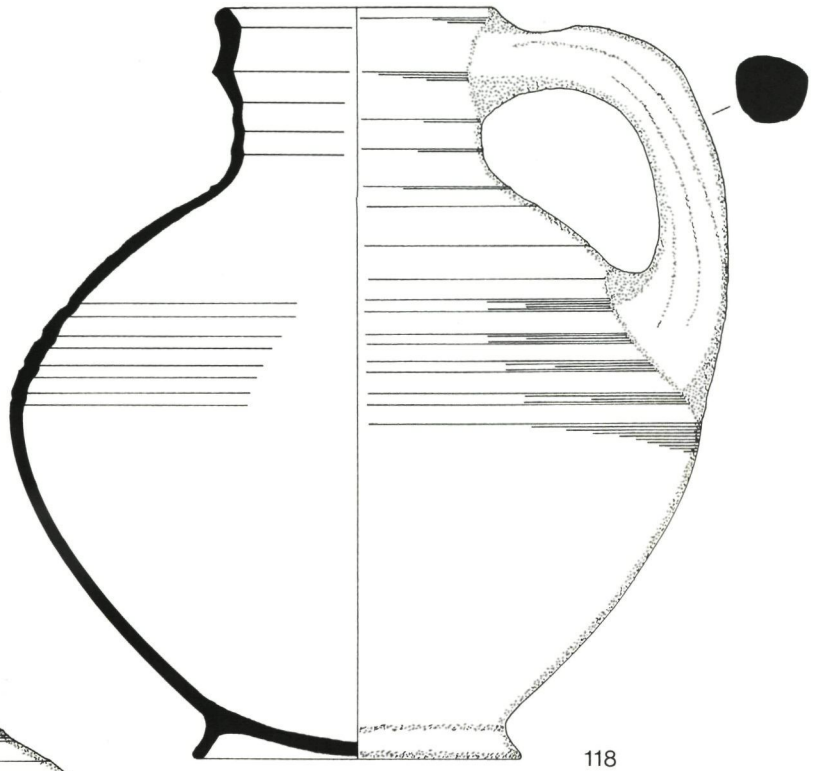
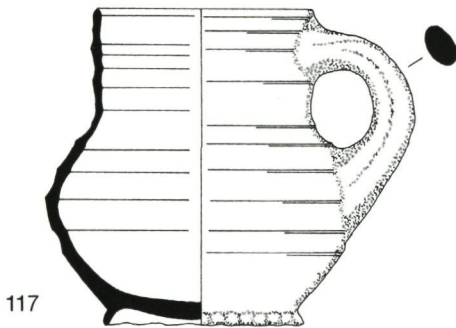
⁷³ Dewilde 1994, 83:4; Vandenberghe 1985, 83:63.

⁷⁴ De Poorter 1995, 94:35-36; Hurst 1986, 135:195; Vandenberghe 1985, 84:73; Ruempol 1991, 121; Degré 1995, 55: 369; Veckman 1992, 15:7.

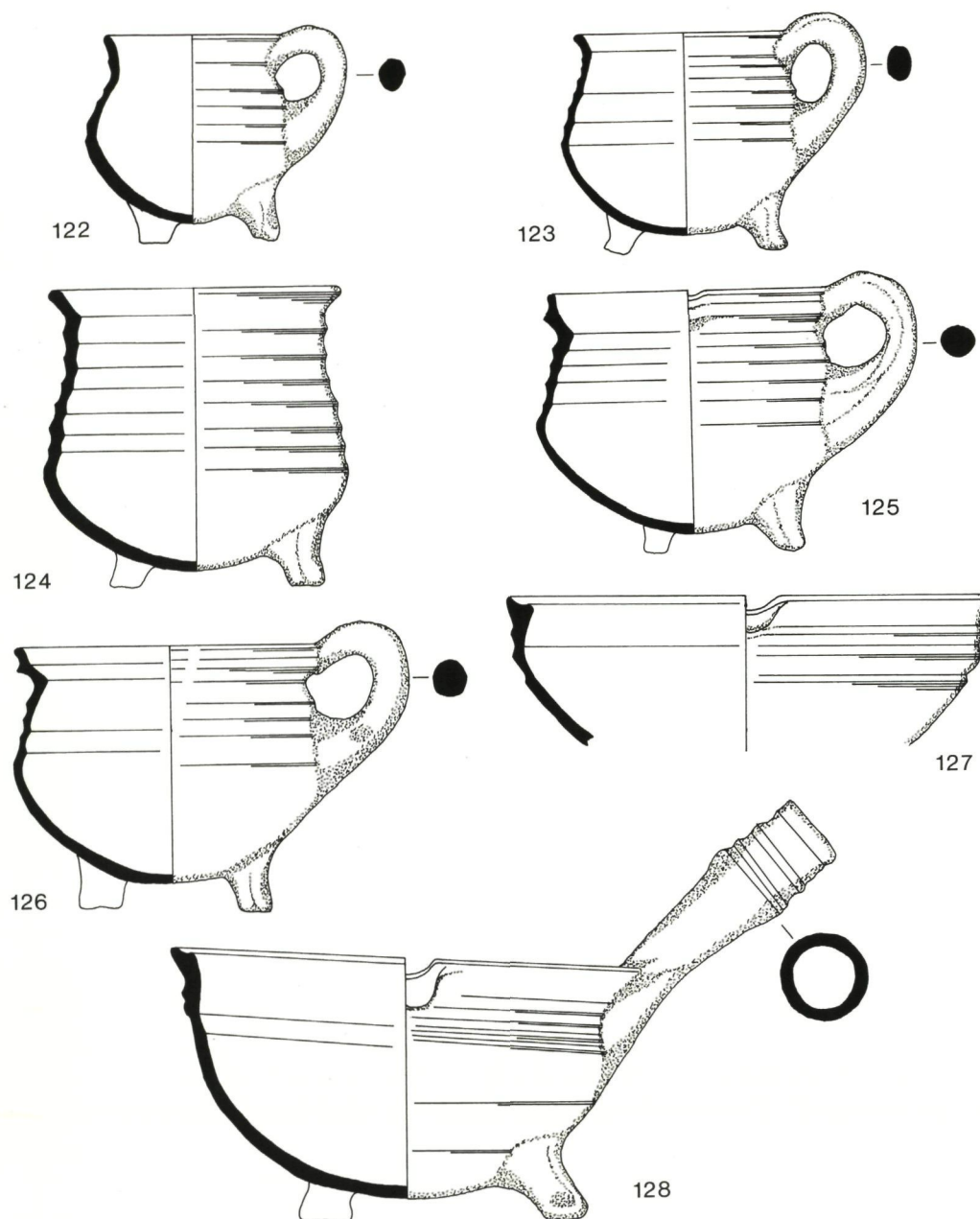
⁷⁵ Borremans & Fourny 1988, 62, XXIV:2; Veckman 1992, 81:6; De Groot 1992, 349:1; Groeneweg 1992, 211: 137.

⁷⁶ Clevis 1995, 75-79.

⁷⁷ Een eerste poging met de maximale (schouder)breedte op de x-as gaf geen duidelijke resultaten.

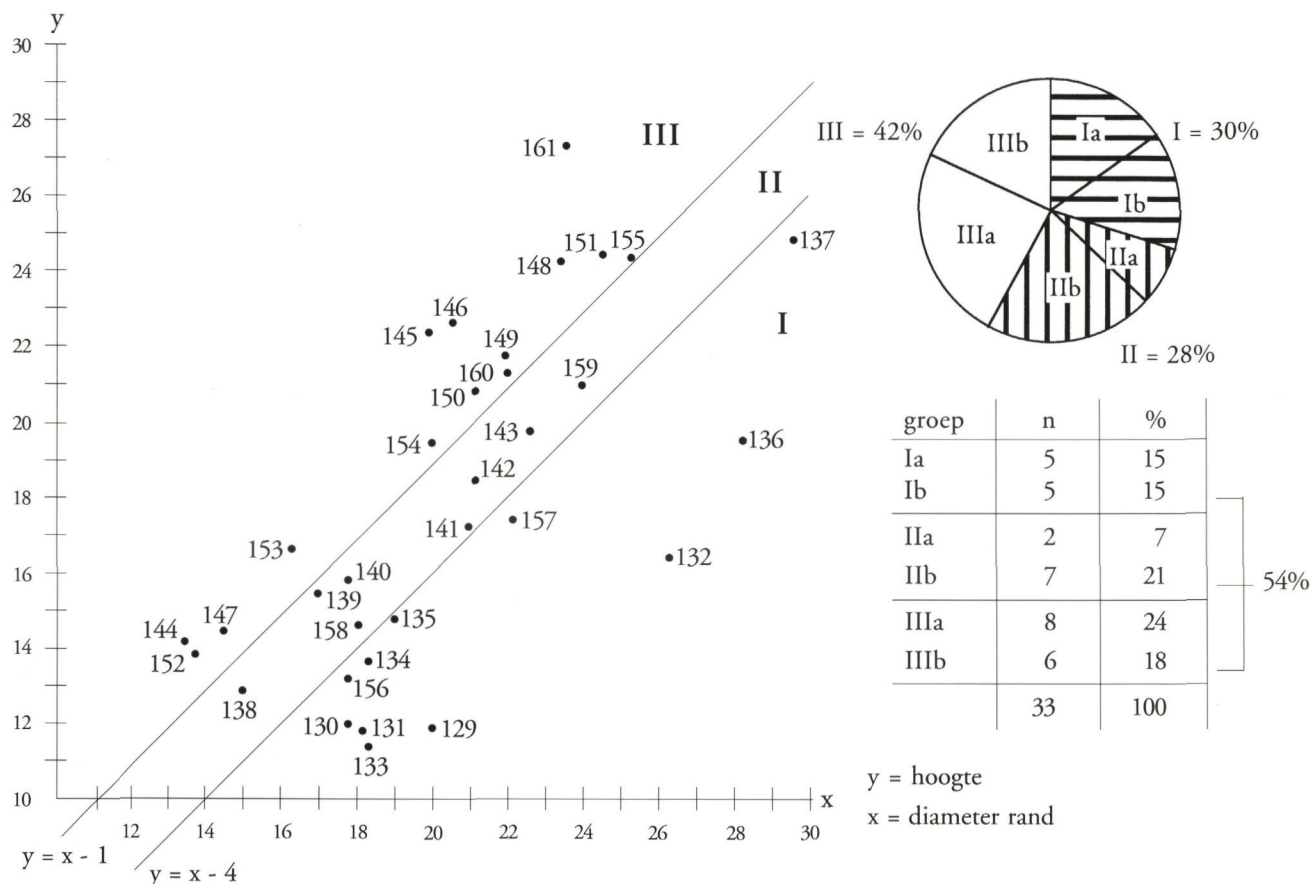
14 *Roodbakkend aardewerk. Schaal 1:3.*
Redwares. Scale 1:3.

grote clusters op (linksonder en rechtsboven), die echter enkel het onderscheid maken tussen kleine en grote potten. Wanneer echter bij elk nummer de bijpassende vorm werd geplaatst, viel wel een ordening te bespeuren, en konden drie groepen worden onderscheiden waarbinnen, ongeacht de grootte van de pot, de verhouding tussen de twee parameters relatief constant was.

Groep I bevat relatief lage, open vormen die we voortaan als kookkommen zullen vermelden. Deze groep omvat 30% van de populatie. Groep III bestaat uit relatief hoge, meer gesloten vormen die de naam kookpotten verdienen, en

42% van het totaal uitmaken. De reeds besproken kookkannetjes die eveneens in de matrix werden ingebracht (hier niet afgebeeld) behoren alle tot deze groep. Groep II tenslotte is een menggroep, waarbinnen geen duidelijke scheiding is aan te brengen, en die 28% van de totale populatie vertegenwoordigt; deze vormen bestempelen we voortaan als lage kookpotten. Hiermee was het eerste probleem, dat van de taxonomie en de naamgeving, opgelost: een eenvoudige berekening $[(\text{diameter rand}) - (\text{totale hoogte})]$ laat toe vast te stellen tot welke groep de grape behoort; voor Groep I is de uitkomst

15 Opsplitsing van de grappen-populatie in vormgroepen, gebaseerd op de verhouding tussen de totale hoogte van de pot (y) en de diameter van de rand (x).

Differentiation of the cooking pots in form groups, based on the ratio between maximum height of the pot (y) and the diameter of the rim (x).

gelijk aan of groter dan 4, voor Groep II gelden alle getallen tussen 1 en 3.99, en voor Groep III alle getallen kleiner dan 1.

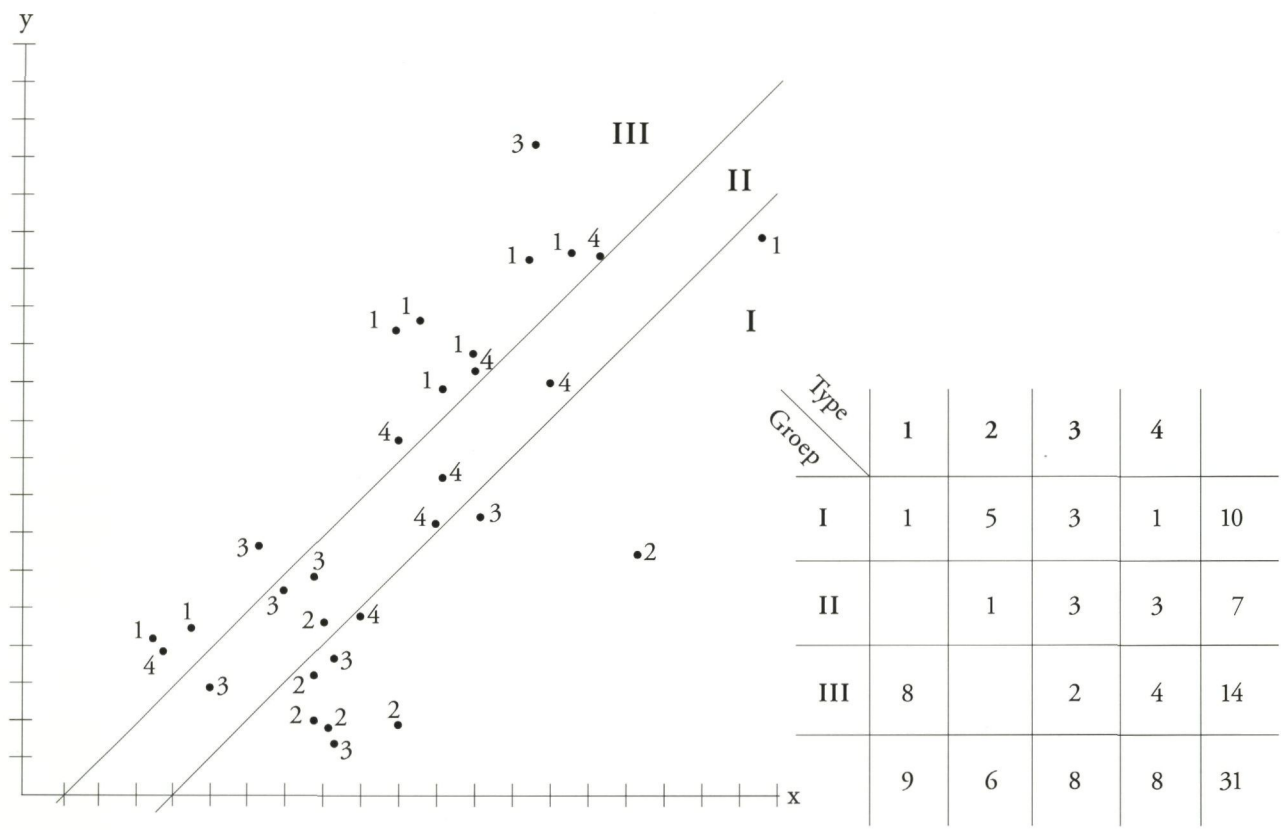
In een verdere analyse werd verder opgesplitst op basis van de algemene kenmerken van de rand. In de subgroepen (b) kwamen alle grappen terecht met een geprofileerde rand, in subgroepen (b) deze met een meer eenvoudige rand. Afgezien van het feit dat subgroep (a) zeer zwak vertegenwoordigd was in Groep II, leverde dit geen noemenswaardig resultaat op. Het leek erop dat deze formule enkel bruikbaar was voor opsplitsing in zeer algemene vormgroepen. De tekeningen werden voor publicatie dan ook grotendeels in deze rangschikking geplaatst.

Bij nader inzien echter was de verleiding om nog meer informatie uit deze analyse te halen te groot, en werd in eerste instantie begonnen met het opstellen van een typologie, waarbij de grappen werden gegroepeerd volgens andere en een groter aantal criteria: een meer gedetailleerde beschrijving van de hals/rand, vormgeving van

de poten, omvang en kwaliteit van de glazuurlaag. De voordien aangebrachte opsplitsing in vormgroepen werd enkel toegepast voor de naamgeving en speelde geen rol in het opstellen van de typologie. Dit alles leidde tot het identificeren van vier types die gemakkelijk van elkaar te onderscheiden zijn.

Type 1: kookpotten met een min of meer trechtervormige hals en een naar buiten geplooid rand, hetzij eenvoudig afgewerkt, hetzij verdikt en voorzien van een dekselgeul; relatief hoge poten; geheel of gedeeltelijk bedekt met een kleurloze, bruine, groengevlekte of groene glazuur (fig. 18: 137; 19: 144-148; 20: 149-151). De 9 grappen van dit type vertegenwoordigen 27% van de totale populatie.

Type 2: kookkommen met een korte uitstaande hals met ronde of min of meer driehoekige verdikking; korte pootjes; altijd geheel bedekt met groene of groengevlekte loodglazuur

16 Verdeling van de grappen-types over de voorheen bepaalde vormgroepen.
Distribution of the cooking pot-types over the previously defined form groups.

(fig. 17: 129-132; 22: 156,158). De 6 grappen van dit type maken 18% uit van het totaal.

Type 3: hoofdzakelijk kookkommen met een geprofileerde rand op een zeer korte uitstaande hals; de rand is samengesteld uit twee ongeveer even grote ribbels; korte pootjes; altijd geheel bedekt met een loodglazuur, bij één exemplaar kleurloos, bij alle andere groen of groengevlekt (fig. 17: 133-134; 18: 138-140; 20: 153; 22: 157, 161). De 8 grappen van dit type vormen 24% van het totaal.

Type 4: voornamelijk kookpotten met een geprofileerde rand waarvan het bovenste deel hoger en vlakker is dan bij het voorgaande type; korte pootjes; altijd geheel bedekt met loodglazuur, bij 3 grappen kleurloos, bij de overige groen of groengevlekt (fig. 17: 135; 18: 141-142; 21: 152,154-155; 22: 159-160). De 8 grappen vertegenwoordigen 24% van de totale populatie.

Een aantal grappen van types 2, 3 en 4 vertonen een van de rest afwijkende bakking: onderaan, waar de bodem aan de buitenzijde niet met glazuur is bedekt, is de scherf roze van kleur, terwijl de wel met glazuur bedekte delen

grijs tot witgrijs zijn; bij deze grappen is het glazuur licht-olijfgroen in plaats van het overwegend donkere groen op de andere potten. Binnen elk type verschillen deze grappen verder in niets van de overige (fig. 22); het gaat hier waarschijnlijk niet om potten van een andere herkomst of uit een andere klei vervaardigd, maar om voorbeelden van de gevolgen van een afwijkende bak-atmosfeer in de oven⁷⁸.

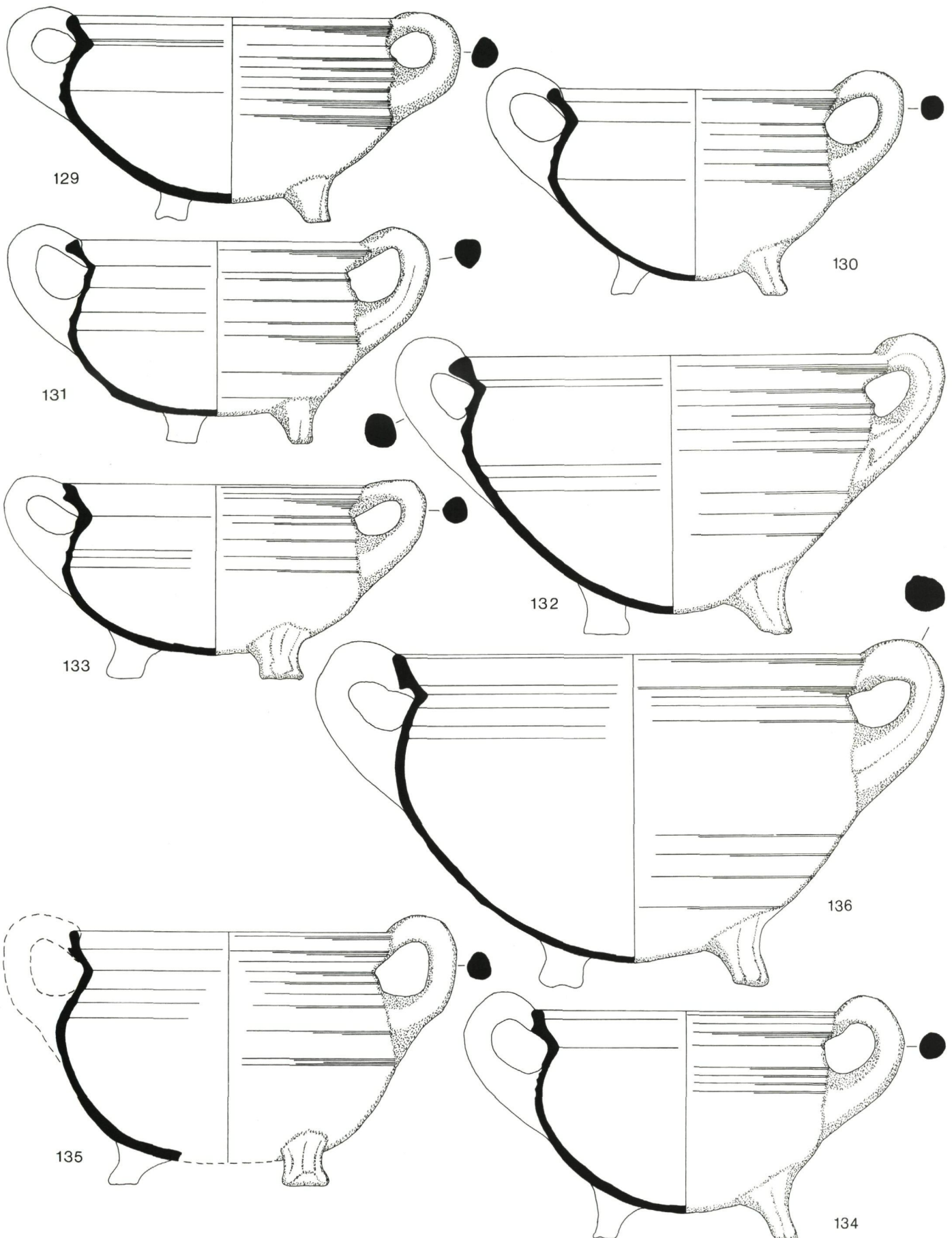
Wanneer we deze typologie projecteren op de voordien uitgevoerde opsplitsing in vormgroepen, blijkt deze goed stand te houden, en zelfs bij te dragen tot de definitie en omschrijving van elk type (fig. 16).

Type 1 behoort volledig tot Groep III, met uitzondering van één kookkom (fig. 18: 137) die ook in andere opzichten een uitzondering vormt. Type 2 is, op één uitzondering na, te situeren in Groep I. Type 3 is vooral terug te vinden in de lage vormen van Groepen I en II, en in mindere mate in Groep III. Type 4 tenslotte vinden we hoofdzakelijk terug in de hoge vormen van Groep III en in de menggroep II, aan te vullen met één exemplaar uit Groep I.

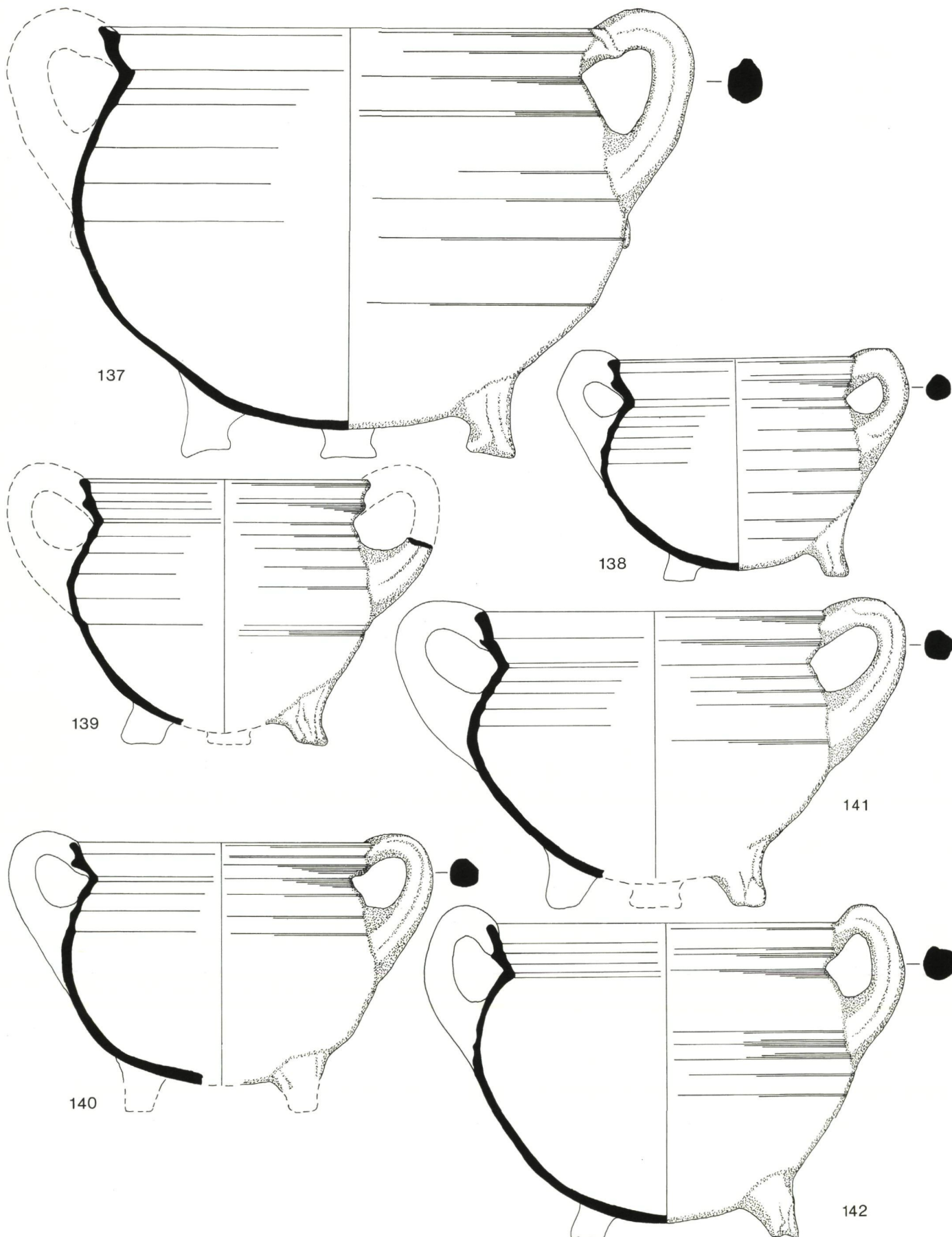
We kunnen deze analyse dan ook besluiten met de vaststelling dat deze in de eerste plaats

17 Roodbakkend aardewerk: grappen. Schaal 1:3.
Redwares: cooking pots.
Scale 1:3).

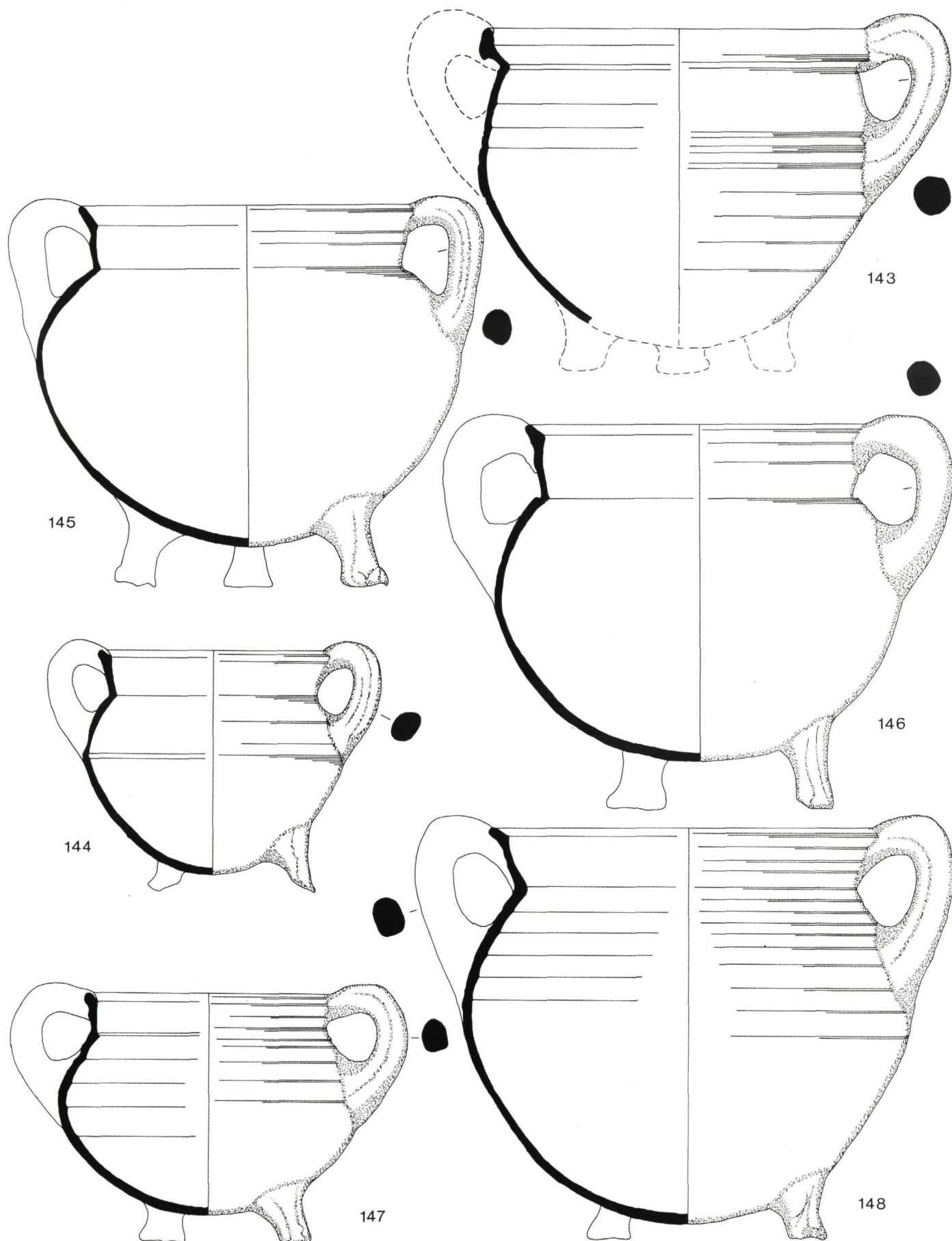
⁷⁸ Een randfragment van een ander type grape in dezelfde bakking uit Brussel wordt vermeld in De Poorter 1995, 77, 104.

18 Roodbakkend aardewerk : grappen (sch. 1:3).
Redwares: cooking pots (scale 1:3).

19 Roodbakkend aardewerk : grappen (sch. 1:3).
Redwares: cooking pots (scale 1:3).

de mogelijkheid biedt om, alvast in soms zeer heterogene grappenpopulaties, de hoofdvormen van elkaar te onderscheiden; de aflijning tussen de groepen is weliswaar lichtjes arbitrair, maar heeft alvast het voordeel van de duidelijkheid. De methode kan allicht verder verfijnd en uitgewerkt worden.

Bovendien maakt het hanteren van vormgroepen het mogelijk om bij de studie van de verschillende types, deze in een vast omlijnd kader te situeren, zodat geen beroep moet worden gedaan op vage of niet-gekwantificeerde omschrijvingen.

9.7.2 Bespreking

De grappen van Type 1 vallen chronologisch in twee groepen uiteen. Tot de oudste behoren drie potten (fig. 19: 144-146) met een eenvoudige hals met naar buiten geplooid rand, een hoge schouder en hoge poten die soms nog in de vorm van klauwen zijn uitgewerkt; zij zijn binnen en buiten gedeeltelijk met een kleurloze strooiglazuur bedekt. Dergelijke kookpotten zijn op talloze vindplaatsen aangetroffen in vooral 15de-eeuwse maar ook nog vroeg-16de-eeuwse contexten. Deze drie grappen dateren we in het begin van de 16de eeuw.

Een vierde kookpot (fig. 20: 150) is volledig overdekt met een groene loodglazuur, en vormt een overgangstype naar een groep potten waarvan de schouder minder hoog is (fig. 19: 147-148; 20: 149, 151); de hals en rand zijn meestal meer uitgewerkt en de dekselgeul meer geprononceerd; de hoge slanke poten zijn vervangen door korte dikke pootjes; één pot (fig. 19: 148) is bedekt met een donkerbruine, de andere met een groene of groengevlekte loodglazuur. Dergelijke grappen zijn op veel vindplaatsen terug te vinden tot ver in de 16de eeuw; in de beerput van het Hof van Hoogstraten maken zij slechts 15% uit van de totale populatie; wij vermoeden dan ook dat dit type omstreeks 1550 volledig vervangen werd door de grappen van type 2 tot 4.

Een grote kookkom (fig. 18: 137) is volledig bedekt met een kleurloze strooiglazuur, en behoort tot de oudste groep uit het begin van de 16de eeuw.

De overwegend kleine kookkommen van Type 2 hebben een eenvoudige (fig. 17: 129), verdikte (fig. 17: 130; 22: 158) of meer driehoekig uitgewerkte rand (fig. 17: 131-132; 22: 156). Zij zijn alle volledig bedekt met groene loodglazuur, die in twee gevallen (fig. 22: 156, 158) door een afwijkende bakking olijfgroen van kleur is. Deze randvormen komen zeer frequent voor bij 16de-eeuwse kookpotten; vergelijkbare kleine kookkommen zijn echter zeldzamer en werden vooral reeds in Brussel opgegraven⁷⁹. Dit type dateren we in de tweede helft van de 16de eeuw.

De grappen van Type 3 onderscheiden zich door een geprofileerde rand, die bestaat uit twee ongeveer even grote ribbels. Strikt genomen is dit echter enkel waar voor twee kookkommen uit Groep Ib (fig. 17: 133-134) en een grote kookpot (fig. 22: 161) uit Groep IIIb. Bij de randen van één grote kookkom (fig. 22: 157) uit Groep Ib, drie lage kookpotten uit Groep Iib (fig. 18: 138-140) en een kookpot uit Groep IIIb (fig. 21: 153) is het bovenste deel van de rand echter iets hoger en vlakker; deze randvorm kan dan ook beschouwd worden als een overgangstype naar de randen van de grappen van Type 4.

Bij de randen van Type 4 wordt het bovenste deel nog groter en vormt de onderste ribbel meestal slechts de overgang naar de korte hals. Dit is het geval bij één kookkom uit Groep Ib (fig. 17: 135), drie lage kookpotten uit Groep Iib (fig. 18: 141-142; 22: 159) en drie kookpotten uit Groep IIIb (fig. 21: 152, 154; 22: 160). Slechts bij een grote kookpot (fig. 21: 155) is de onderste ribbel groter en hoekig. Bij de overige is die relatief klein en soms naar boven geplooid.

In Bergen op Zoom, waar de grappen uit de 16de-17de eeuw goed gedocumenteerd en bestudeerd zijn, worden de randen van Type 3 gedateerd tussen 1550 en het eind van de 16de eeuw, wanneer ze geleidelijk vervangen worden door de randen van Type 4, die omstreeks 1625 evolueren in de vanaf dan uniforme typische rand van de Bergse grappen⁸⁰. Of we deze evolutie ook in de grappen uit het Hof van Hoogstraten weerspiegeld zien, is echter minder zeker. Het afzetgebied van de Bergse grappen ligt, althans in de 17de eeuw, naast Zeeland, vooral ten Noorden van Bergen op Zoom, en de handel verliep hoofdzakelijk via Amsterdam dat een belangrijke doorvoerhaven was⁸¹; toch lijkt het 17de-eeuws Bergse product bij ons sporadisch voor te komen, zoals, misschien niet toevallig, in Temse⁸².

Anderzijds moet opgemerkt worden dat er bij de grappen uit het Hof van Hoogstraten een verband lijkt te zijn tussen de grootte van de pot en de randvorm: de randen van Type 3 zijn hoofdzakelijk beperkt tot de kookkommen, worden iets hoger bij de lage kookpotten waar ze reeds gelijkenis vertonen met de randen van Type 4, die zelf hoofdzakelijk terug te vinden zijn bij de kookpotten. Ofwel is er dus een chronologische evolutie aanwezig, en dateren we Type 3 rond 1550 en Type 4 meer naar het eind van de 16de eeuw, ofwel gaat het hier om een meer homogene groep waarbinnen de vorm van de rand samengaat met de hoogte van de grape. Voor Type 3 vonden we in de Zuidelijke Nederlanden enkel vergelijkingsmateriaal in Antwerpen en Brussel⁸³. Het materiaal uit het pand Sint-Oncommer te Antwerpen vertoont in zijn geheel opvallend veel gelijkenis met ons materiaal. De grappen van Type 3 zijn er niet alleen vergezeld van grappen van Type 1, maar eveneens van een aantal randen die een voorloper lijken van ons

⁷⁹ De Groote 1992, 349, 6-9; De Poorter 1995, 94, 19-21; Degré 1995, 55, 366.

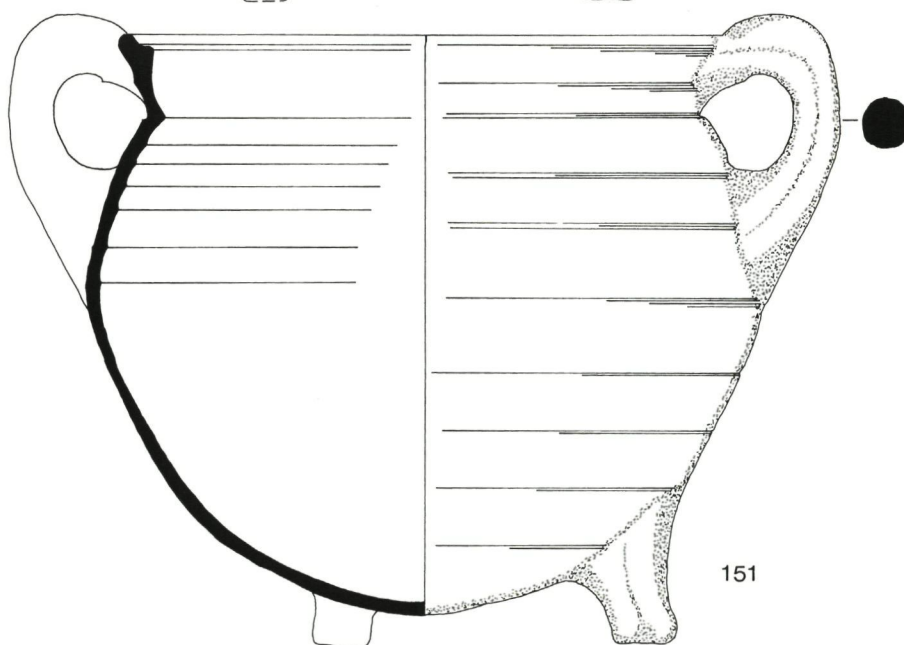
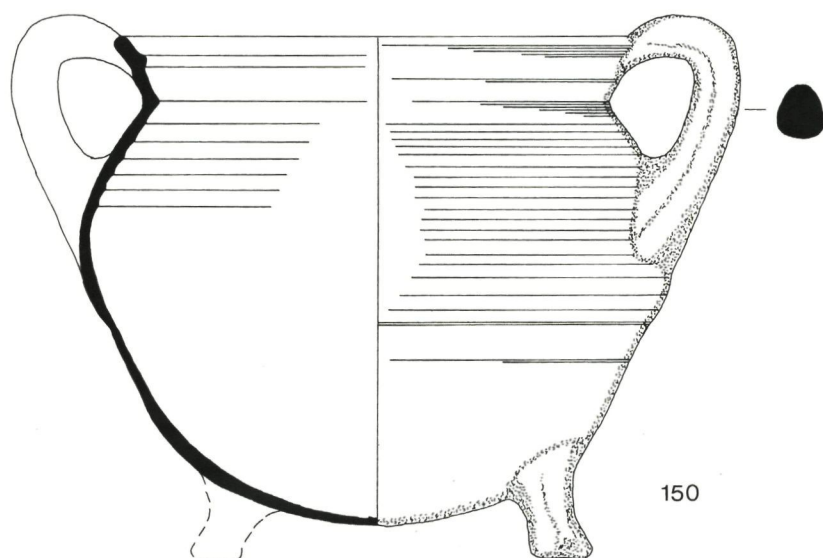
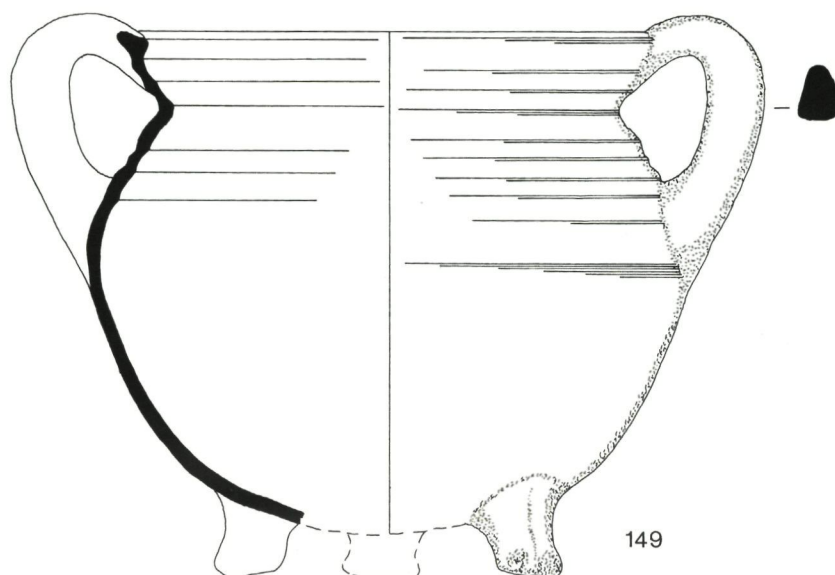
⁸⁰ Groeneweg 1992, 157.

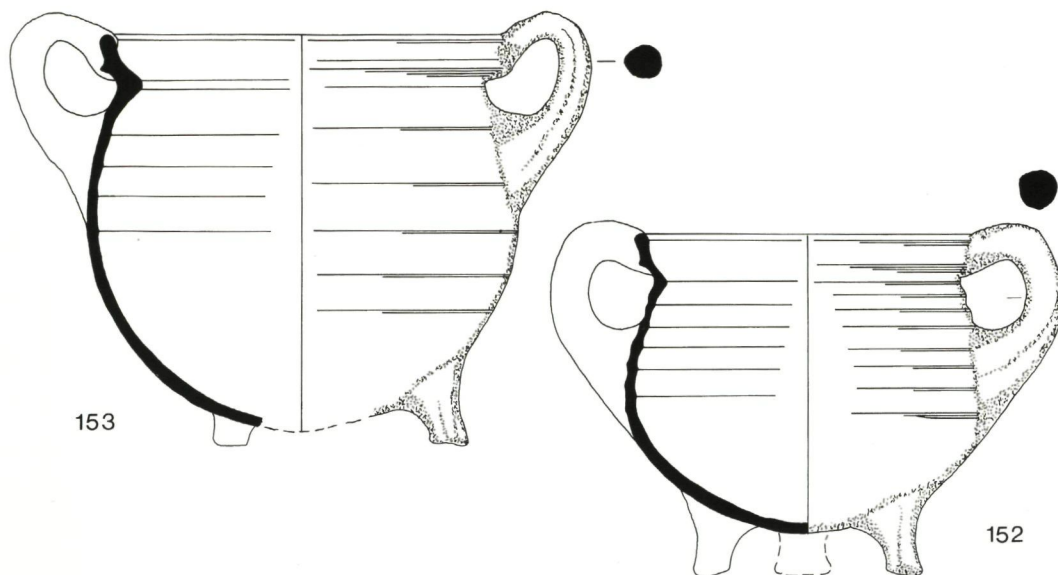
⁸¹ Groeneweg 1995, 88.

⁸² Van Eenhooge 1993, 22, 5.

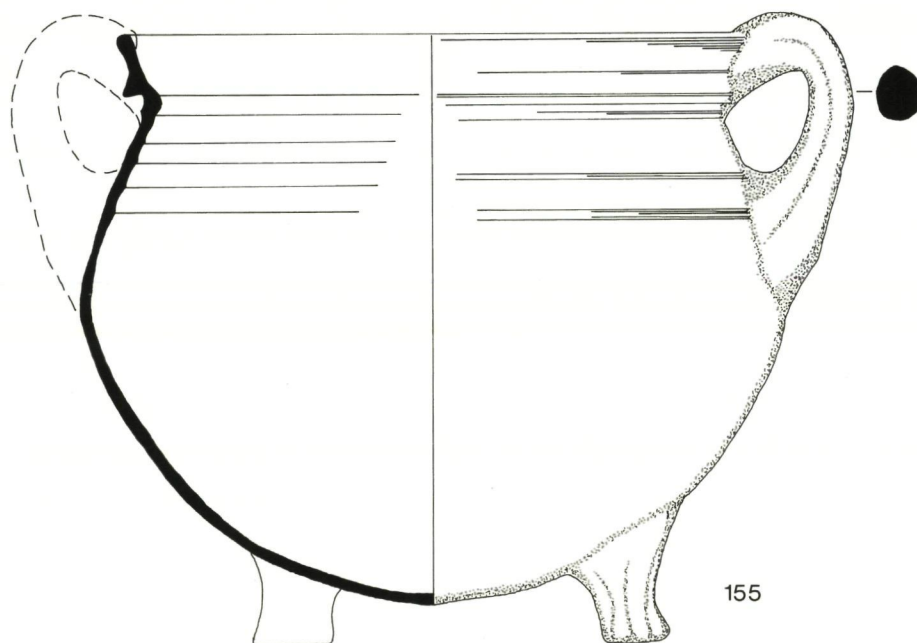
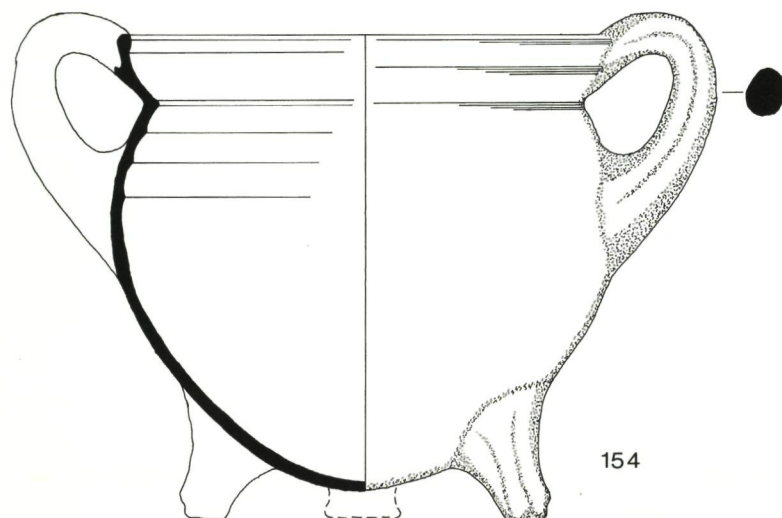
⁸³ Warmenbol 1989, 29, 1 en 4; Veeckman 1992, 41, 4; Borremans 1963, 386, 22-25.

20 Roodbakkend aardewerk: grappen. Schaal 1:3.
Redwares: cooking pots.
Scale 1:3.

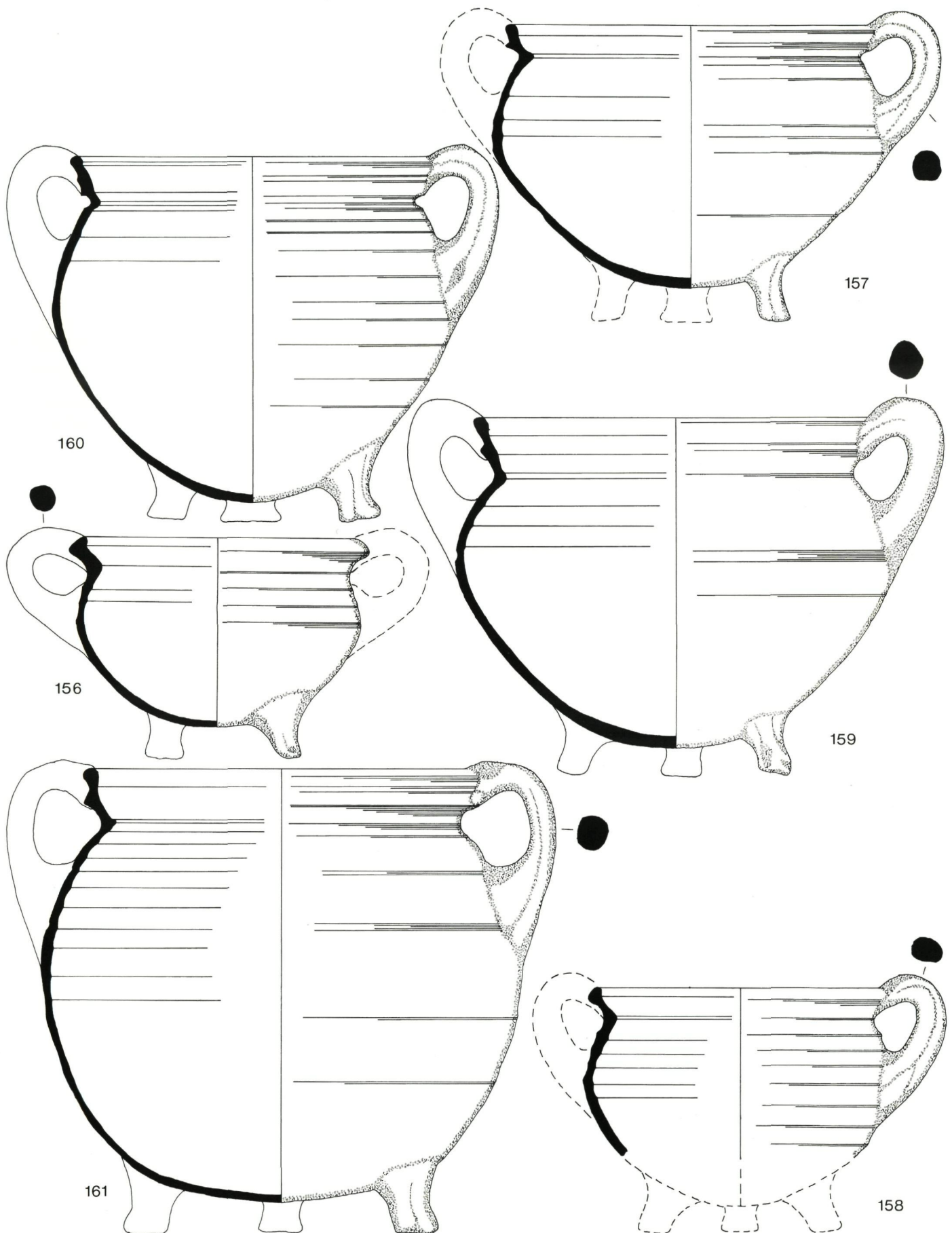

21 Roodbakkend aardewerk: grapen. Schaal 1:3.
Redwares: cooking pots.
Scale 1:3.

22 Roodbakkend aardewerk: grapen met olijfgroene loodglazuur. Schaal 1:3.
Redwares: cooking pots with olive-green glaze. Scale 1:3.

type 3⁸⁴; het materiaal wordt veeleer in de eerste helft van de 16de eeuw gedateerd. De grappen van Type 4 vonden we, afgezien van Bergen op Zoom, nergens anders terug; wel willen we nog signaleren dat er in het derde kwart van de 16de eeuw in de pottenbakkersoven van Wéris-Morville (Durbuy) zowel grappen van Type 1 voorkomen als grappen die zeer dicht staan bij die van Type 4⁸⁵; deze zijn echter alle uitgevoerd in witbakkende of roze klei.

Uiteindelijk beschikken we nog over te weinig goed gedateerd vergelijkingsmateriaal om te kunnen beslissen of de evolutie van de grappen van Bergen op Zoom ook in zuidelijk Brabant kan aangetoond worden. Gelet echter op het feit dat ook bij andere aardewerkvormen er veel gelijkenissen konden worden aangetoond, lijkt de kans ons heel groot.

Deze bespreking van de grappenpopulatie rondten we af met twee buitenbeentjes: een grote kookkom (fig. 17: 136) met groene loodglazuur en een overkragende rand, en een lage kookpot (fig. 19: 143) met een lichtgroen-geklepte glazuur en een afgeronde overkragende rand zijn waarschijnlijk in de tweede helft van de 16de eeuw te situeren.

9.8 Voorraadpotten

Voorraadpotten worden op nagenoeg alle vindplaatsen aangetroffen, maar zijn zelden volledig of in vorm reconstrueerbaar. Ook hier zijn slechts twee van de vier potten volledig bewaard gebleven.

Een grote voorraadpot (fig. 23: 163) versierd met duimindrukken onder de rand, en volledig bedekt met lichtgroene loodglazuur, behoort tot een eerder zeldzaam bolvormig type.

De randvormen, meestal met dekselgeul, van de drie andere potten daarentegen zijn op zeer veel vindplaatsen aan te wijzen, en behoren tot nagenoeg cilindrische voorraadpotten (fig. 23: 165-166) of, meer uitzonderlijk, tot potten die uit twee delen zijn opgebouwd (fig. 23: 164). Deze potten zijn, met uitzondering van wat vlekken aan de buitenzijde, enkel binnenin bedekt met een kleurloze loodglazuur.

Ons overzicht van het roodbakkend geglaazuurd aardewerk sluiten we af met een deksel, voorzien van gaatjes aan de voet van het handvat (fig. 23: 162).

10 Roodbakkend niet-geglazuurd aardewerk

Een eerste voorwerp is waarschijnlijk een vuurkom (fig. 24: 167), en vertoont toch enkele spatjes loodglazuur; vergelijkbare voorbeelden zijn wel met glazuur bedekt⁸⁶.

Een kleine pot met horizontale oren (fig. 24: 168) is, getuige de gaten in de bodem, een bloempot.

Twee kleine flesjes in bruinrood aardewerk, waarvan slechts één volledig bewaard bleef (fig. 24: 169), dragen allebei een ingestempeld merk, waarvan we de herkomst niet konden achterhalen. Een fragment van een soortgelijk flesje werd reeds in Brugge opgegraven⁸⁷.

Een onvolledig bewaard gebleven dubbel-potje (fig. 24: 170) was, afgaande op vergelijkbare vondsten⁸⁸, oorspronkelijk voorzien van een handvat; de functie van dergelijke potjes, die voorkomen vanaf de vroege 15de tot in de 18de eeuw⁸⁹, is onduidelijk.

11 Kacheltegels

Tijdens vroeger onderzoek in het Hof van Hoogstraten werden reeds kacheltegels aangetroffen, die versierd waren met de emblemen van Filips de Goede en Isabella van Portugal, en aldus konden gedateerd worden in het tweede derde van de 15de eeuw⁹⁰. Ongeveer gelijktijdig werd in de Boterstraat eveneens een kacheltegelfragment opgegraven, die kon worden toegeschreven aan Filips van Kleef (1456-1528)⁹¹. Deze Brusselse vondsten behoren alle tot het type van de nistegels.

In de opvulling van de beerput van het Hof van Hoogstraten werden een aantal kacheltegels en fragmenten opgegraven, die de catalogus van de in Brussel gevonden kacheltegels niet alleen gevoelig uitbreiden, maar eveneens op kunsthistorisch gebied een belangrijke aanvulling betekenen. Een fragmentarisch bewaarde tegel behoort tot het type van de rechthoekige nistegel, vier andere zijn vierkante vlaktegels⁹².

11.1 Nistegel

Deze tegel (fig. 25), uitgevoerd in witbakkend aardewerk en bedekt met een groene loodglazuur, is zeer fragmentarisch bewaard maar kan toch grotendeels gereconstrueerd worden.

Zoals gebruikelijk bestaat de tegel uit twee afzonderlijke delen, die elk in een mal werden aangemaakt, en vóór het bakken werden samengevoegd en met loodglazuur bedekt.

23 Roodbakkend aardewerk. Schaal 1:3.

Redwares. Scale 1:3.

⁸⁴ Warmenbol 1989, 27.

⁸⁵ Papeleux 1986, 250-254.

⁸⁶ Veeckman 1992, 43, 3; Hupperetz 1994, 133.

⁸⁷ Hillewaert & Verhaeghe 1991, 211, niet geïll.

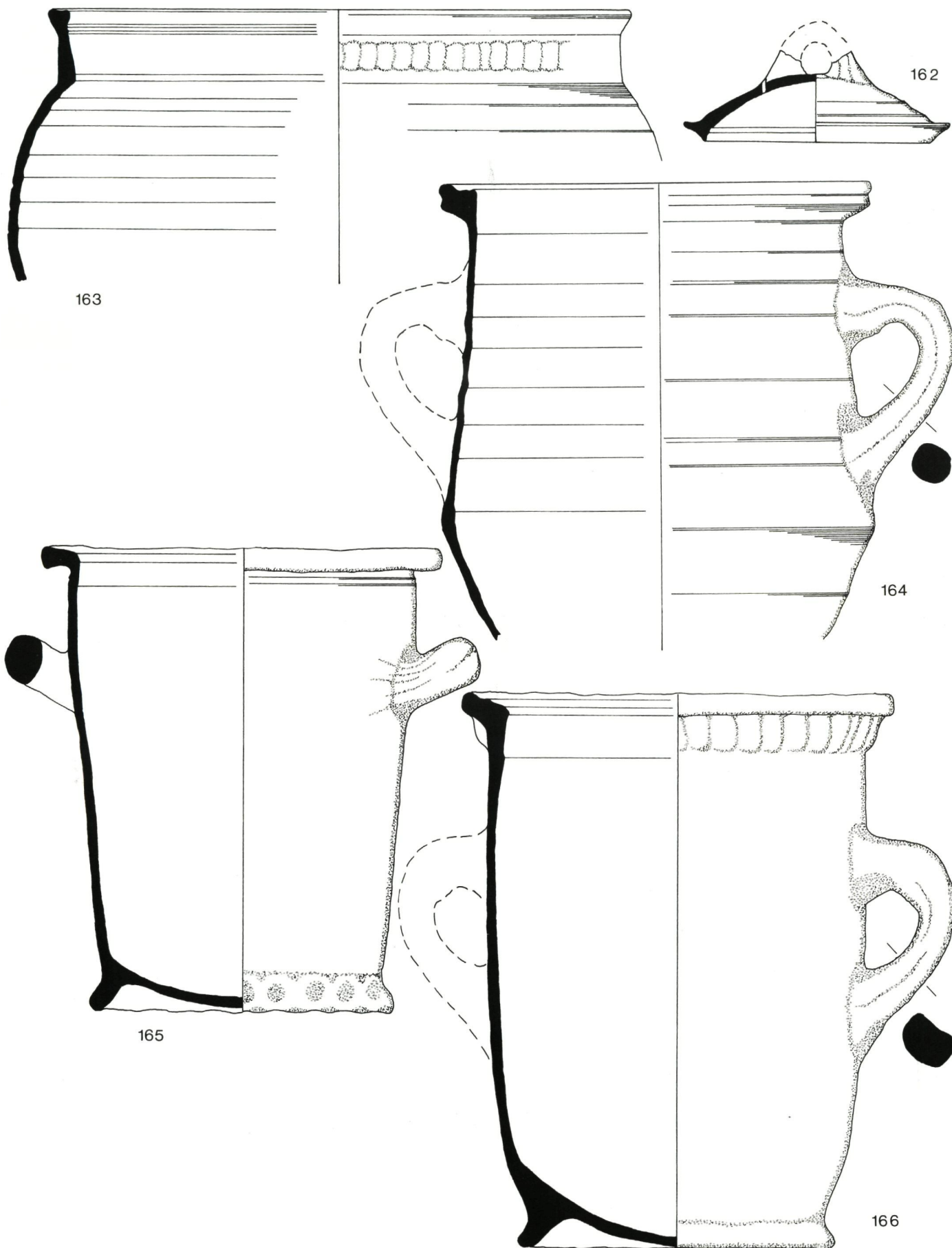
⁸⁸ Cools 1976, fig. II:8; Vandenberghe 1983, 100, 1; Bitter 1988, 142, type B.

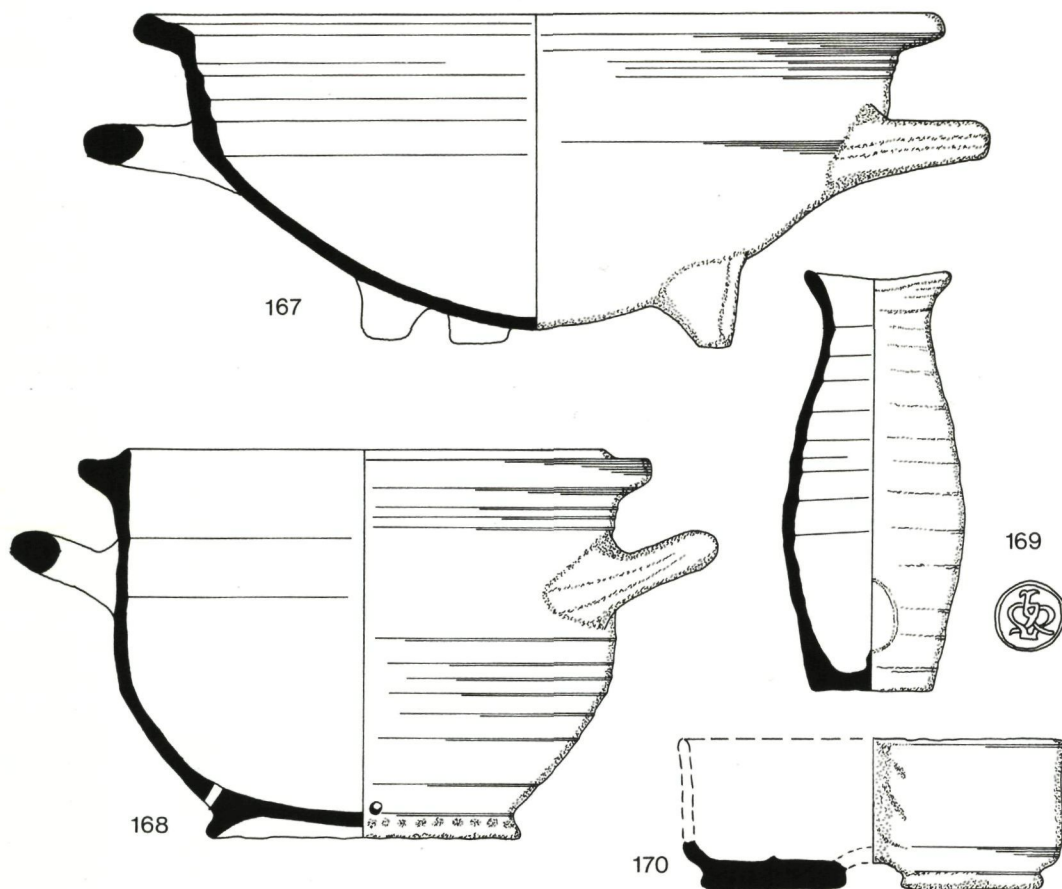
⁸⁹ Groeneweg 1992, 219.

⁹⁰ Van Eenhooge & Celis 1988, 47-48; Buyle 1990.

⁹¹ Borremans & Fourny 1988, 68-71 en 82-85.

⁹² Franz 1981, 29 omschrijft dit type als een "Quadratische Blattkachel".

24 Roodbakkend, ongeglazuurd aardewerk. Schaal 1:3.
Redwares: unglazed pottery.
Scale 1:3.

De voorzijde, het raamwerk, is in dit geval volledig opengewerkt, en bestaat uit een imitatie van Gotische architectuur. Het onderste gedeelte is volledig open, en is afgedekt met een accoladeboog met toten, waarop waarschijnlijk vier tootboogjes rustten (niet in reconstructie afgebeeld); het bewaard gebleven boogfragment bevat de aanzet van één van de zuiltjes, en een krulversiering ertussen. De omlijsting bestaat uit halfcilindrische zuiltjes met een eenvoudig kapiteel ter hoogte van de aanzet van de accoladeboog, en daarnaast een brede lijst die, althans aan de rechterzijde, versierd is met een wijnrank met afwisselend bladeren en druiventrossen.

De achterzijde, of nis, bestaat uit een cilindersegment en is versierd met een rijk uitgevoerde minnestrik waaraan echter de initialen van de geliefden ontbreken; het motief is weliswaar onvolledig, en interpretatie dus moeilijk. Nistegels zijn dikwijls voorzien van wapenschilden, minnestrikken of zinspreuken; bij de meer eenvoudige types, waartoe de voordien reeds in Brussel opgegraven tegels behoorden, zijn deze aangebracht op het bovenste deel van het raamwerk; bij de rijker uitgewerkte nistegels met

volledig opengewerkt raamwerk bevinden deze meer persoonlijke "versieringen" zich noodgedwongen op de achterwand. Het ogenschijnlijk ontbreken van initialen bij de minnestrik (liefdesknoop, liefdesmeer) op deze tegel kan er misschien op wijzen dat deze zich bevond tussen tegels voorzien van wapenschilden of spreuken (deviezen). Een andere mogelijkheid, die door de onvolledigheid van het motief moeilijk te achterhalen is, bestaat eruit dat initialen in de knoop "verborgen" werden.

Ondanks de zeldzaamheid van deze (kostbare) kacheltegels kunnen toch een aantal vergelijkbare vondsten worden aangewezen. Zeer gelijkend, zowel qua algemene vormgeving als in het raamwerk en de omlijsting met wijnranken, zijn de talrijke tegels, toegeschreven aan Adolf van Kleef en Anna van Bourgondië, die dateren uit omstreeks 1470 en werden opgegraven bij het kasteel van West-Souburg op Walcheren⁹³. Vergelijkbaar Gotisch raamwerk treffen we verder ook aan op nistegels van Ladislaus V (tweede helft 15de eeuw) te Budapest⁹⁴, met een nog rijkere versiering, op nistegels afkomstig van het Maison Hamelius te Arlon⁹⁵, en op een fragment van een tegel uit Colmar⁹⁶. Op basis van

⁹³ Trimpe Burger 1981, fig. 1, 3 en 4.

⁹⁴ Franz 1981, afb. 98, 100.

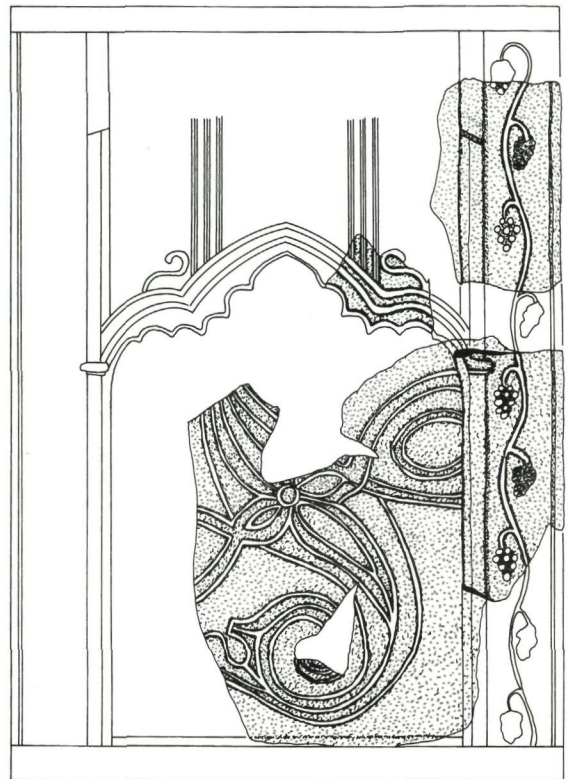
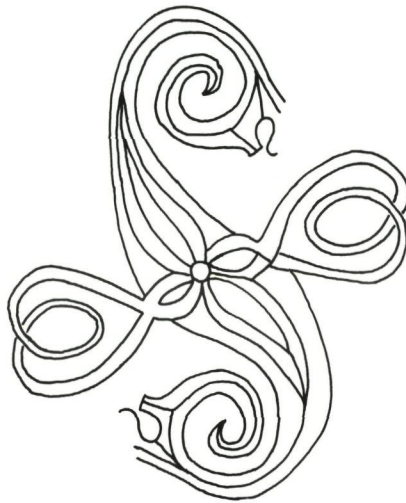
⁹⁵ Borremans 1953, 27, 2 en 4.

⁹⁶ Minne 1977, Afb. 46.

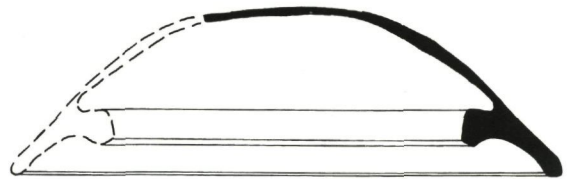
25 Nistegel; links, een mogelijke reconstructie van het motief op de achterwand.

Schaal 1:3.

Stove tile with niche; left, a possible reconstruction of the backside motif. Scale 1:3.

171

dit vergelijkingsmateriaal, kunnen we onze nistegel dateren in de tweede helft van de 15de eeuw.

11.2 Vlaktegel met grotesken

Alle hierna te bespreken kacheltegels zijn uitgevoerd in roodbakkerd aardewerk, achtereenvolgens bedekt met een witte sliblaag en een groene loodglazuur. De eerste in de rij is een nagenoeg vierkante (18,8 x 20,2 cm) tegel met een licht opstaande rand die via een versmalling overgaat in de zijwanden; deze zijn voorzien van drie evenwijdige ribben, die de goede hechting in de mortel moesten verzekeren (fig. 26).

Het volledige vlak van de tegel wordt gevuld door een sierlijk uitgevoerd arabesk-motief met bladeren; de vier aldus samengeknoopte ranken worden elk beëindigd door een groteske, die telkens de eigenlijke bloem vervangt; in het bovenste, hartvormige gedeelte van de arabesk bestaan de grotesken uit twee vrouwelijke, in het onder-

ste gedeelte uit twee mannelijke hoofden, elk met een verschillend hoofddeksel.

De arabesk is een bij uitstek Renaissance-motief en de vorm die het hier heeft aangenomen, lijkt vooral vanaf het midden van de 16de eeuw zeer populair te zijn geworden; zo is het bijvoorbeeld uitgebreid terug te vinden, al dan niet met grotesken en andere versieringen, in de versiering van initialen in de boekdrukkunst⁹⁷ uit de tweede helft van de 16de eeuw. Dat uitgerekend via de boekdrukkunst vele Renaissance-motieven in onze streken ingang vonden en ook in de kunstambachten toegepast werden, behoeft ondertussen geen betoog.

Ook de grotesken kenden een rijke geschiedenis in de kunst van de boekverluchting en zijn de directe afstammelingen van de dierenhoofden in manuscripten vanaf de 8ste eeuw; het is echter vooral vanaf het eind van de 15de eeuw dat tekenaars en houtsnijders gebruik maken van menselijke groteske-hoofden⁹⁸ voor de verfraaiing van initialen. Het motief vond al gauw zijn toepassing in de kunstambachten, en in de 16de

⁹⁷ Nesbitt 1959, pl. 56, 59, 65 en 66.

⁹⁸ Nesbitt 1959, pl. 37, 38, 42 en 43.

eeuw vinden we het ornament terug in zowat alle kunstakken. Dat de verspreiding van gedrukte en geïllustreerde boeken hierbij een belangrijke rol speelde, is bijvoorbeeld duidelijk uit de invloed die de kopergravures van kunstenaars als G. Aldegrever en vele anderen vanaf het tweede kwart van de 16de eeuw hebben uitgeoefend op de ontwikkeling van de ornamentiek van het Siegburgse steengoed⁹⁹.

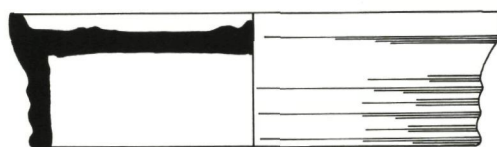
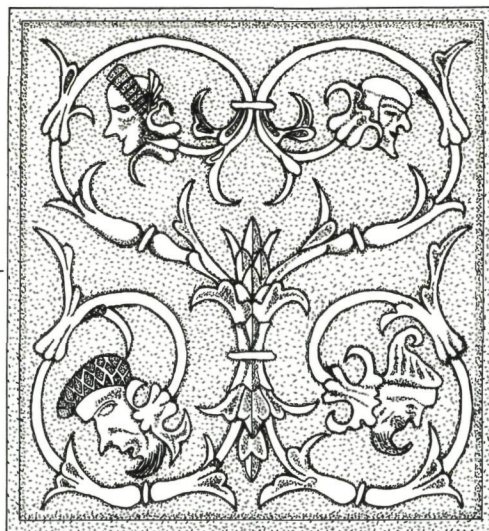
Goed vergelijkbare kacheltegels hebben we niet aangetroffen, maar op algemene stilistische gronden menen we deze tegel omstreeks het midden van de 16de eeuw te kunnen dateren.

11.3 Overige vlaktegels

Een groep van drie tegels (fig. 27) onderscheidt zich van de vorige tegel door een korte opstaande rand die nu rechtstreeks overgaat in de zijwanden, die voorzien zijn van diagonaal aangebrachte inkepingen. Op de achterwand van deze tegels is nog de afdruk te zien van de linnen doek waarmee het kleitablet in de mal werd gedrukt. Geen enkele van de tegels is volledig bewaard gebleven.

De eerste tegel (fig. 27: 173) meet 19,4 op 19,1 cm, en wordt bijna volledig in beslag genomen door een groot gelobd medaillon met een centrale geribde knop; de hoekvelden worden ingenomen door een Bourgondische vuurslag, versierd met kleine ranken. 16de-eeuwse medaillontegels zijn meestal voorzien van portretten¹⁰⁰, maar een vroeg-16de-eeuwse kachel uit het Wawel-slot in Krakau heeft vergelijkbare ornamenteel uitgewerkte medaillontegels¹⁰¹. Op deze 16de-eeuwse tegel kan de Bourgondische vuurslag enkel verwijzen naar de Orde van het Gulden Vlies, én naar de toenmalige eigenaar van het Hof van Hoogstraten, namelijk Antoon de Lalaing, die op het 18de kapittel van 1516 in Brussel tot lid van de Orde werd gekozen.

Van de tweede tegel (fig. 27: 174) is enkel een hoekfragment teruggevonden, maar waarschijnlijk maakt dit fragment in feite deel uit van een hoektegel (fig. 27: 175) die enerzijds bestaat uit een rechthoekige tegel (afm. 20 x 10,4 cm) en dwars daarop een tweede, waarvan hier slechts een klein hoekfragment bewaard is; de versiering op dit hoekfragment lijkt echter identiek aan die op het andere fragment, zodat we de twee fragmenten hier als één tegel behandelen. Hoektegels, samengesteld uit een volledige, vierkante tegel, en een "halve", rechthoekige tegel komen herhaaldelijk voor bij laat-15de-eeuwse, maar vooral 16de-eeuwse tegelkachels¹⁰². Beide zijden bestaan uit een centraal motief, omgeven door een brede omlijsting waarin breed uitgewerkte vegetale motieven die duidelijk op peulvruchten zijn gebaseerd; deze typische Renaissance-ornamenten vinden we overigens ook terug op enkele wandtapijten in de kerk te Hoogstraten, die in

26. *Vlakke kacheltegel (172) met arabesken. Schaal 1:3.*

Flat stove tile (172) with arabesques. Scale 1:3.

opdracht van Antoon de Lalaing en zijn echtgenote Elisabeth van Culemborg werden vervaardigd, en door een nog onbekend atelier werden geweven omstreeks 1540-1550¹⁰³. Bij de vierkante tegel ontbreekt het centrale, eveneens vierkante motief, bij de rechthoekige tegel is dit een ruitvormige "diamant" in een rechthoekige omlijsting; de hoeken worden ingenomen door eenvoudige ranken.

De drie tegels (173-175) zijn te dateren omstreeks het midden van de 16de eeuw, en vormen duidelijk een geheel; of ook de voorgaande tegel (172) tot dezelfde tegelkachel heeft behoord is minder duidelijk; het reliëf in de eerste tegel is merkkelijk vlakker, en ook de uitwerking van de zijwanden is verschillend. Waarschijnlijk hebben we hier, alles samen genomen, te maken met resten van drie verschillende tegelkachels die in het prestigieuze Hof van Hoogstraten stonden opgesteld.

Rest nog de vraag hoe deze tegels in de beerput terecht zijn gekomen. De fragmenten werden teruggevonden in het bovenste deel van de onderste opvulling; de meest waarschijnlijke hypothese is dat de kachels werden afgebroken bij de verregaande verbouwingen van het Hof op het eind van de 18de eeuw. Het is immers onwaarschijnlijk dat de plunderingen in het Hof in 1567, na de verbeurdverklaring van de eigendommen van Antoon II de Lalaing door de hertog van Alva, zo destructief waren dat resten van drie tegelkachels in de beerput terecht kwamen.

⁹⁹ Reineking-Von Bock 1986, Taf. 9-41.

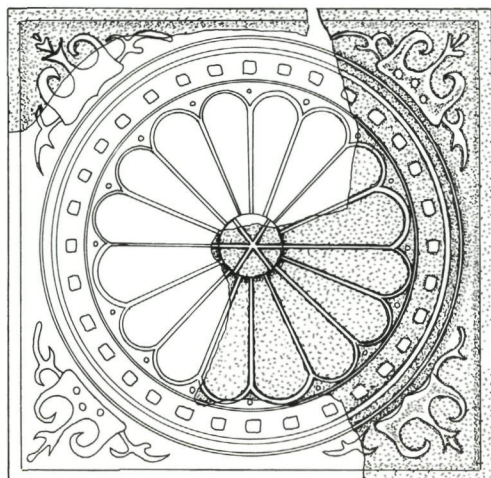
¹⁰⁰ Franz 1981, Abb. 180-187, 203-204.

¹⁰¹ Franz 1981, fig. 19 en Abb. 139.

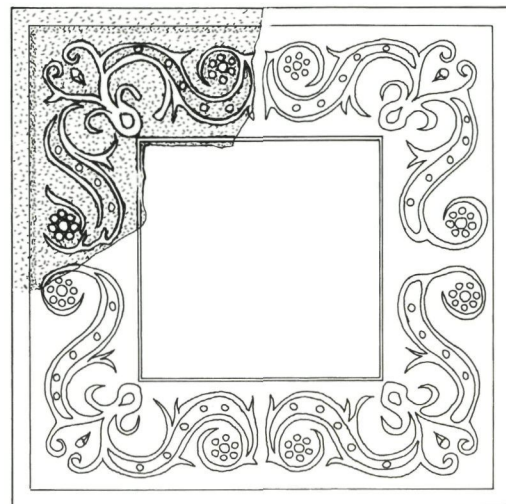
¹⁰² Franz 1981, Abb. 93, 125, 174, 191, 196, 207, 294, 367.

¹⁰³ De Ceulaer & Aerts 1991, 32 en 34.

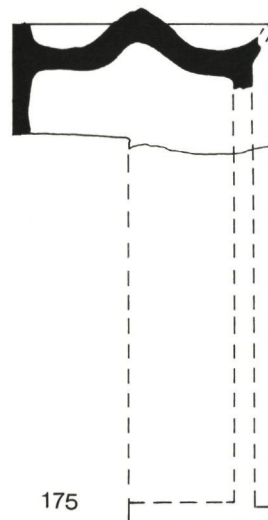
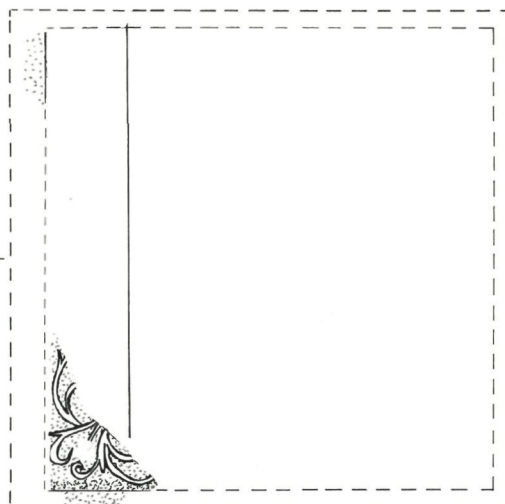
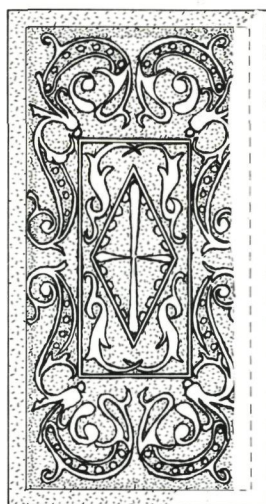
27 *Vlakke kacheltegels.*
Schaal 1:3.
Flat stove tiles. Scale 1:3.

173

174

175

12 Besluit

De inhoud van de beerput van het Hof van Hoogstraten is globaal te dateren tussen het tweede kwart van de 16de en het begin van de 17de eeuw. Deze tijdsspanne valt samen met de bloeitijd van het Hof, die een aanvang neemt met het verenigen van twee vroegere eigendommen door Antoon de Lalaing rond 1518. We kunnen dan ook geredelijk aannemen dat de beerput deel uitmaakte van een woonvleugel gelegen langs de Isabellastraat (toen nog Ingelantstraatje), die door Antoon aan reeds bestaande gebouwen werd toe-

gevoegd. Een dergelijke woonvleugel is echter niet terug te vinden op de (voor het Hof van Hoogstraten althans) onnauwkeurige stadsplannen van J. van Deventer (1550-1554), Braun en Hogenberg (1572) en M. de Tailly (1640), maar staat wel afgebeeld op de stadsplannen van Laboureur en Van der Baren (1700), en van E. Frickx (1711)¹⁰⁴.

Alhoewel de beerput dus deel uitmaakte van één van de belangrijkste en rijkste residenties nabij het Hof van de Hertogen van Brabant, geeft de beerput een sterk vertekend beeld van de totaliteit van het toenmalige aanbod: voor-

¹⁰⁴ Van Eenhooge & Celis 1988, 40-41.

werpen in metaal, hout, been en leder ontbreken volledig, er is een opmerkelijk groot aantal glazen voorwerpen, en binnen de ceramiekgroep is vooral de ondervetegenwoordiging van het in deze periode nochtans zeer gegeerde steengoed opvallend.

Een doorgedreven studie van de verhoudingen qua functie en materiaal leek ons dan ook niet relevant. In tegenstelling immers tot het materiaal dat bij stadsarcheologisch onderzoek wordt aangetroffen in puin-, opvullings- of nivelleringslagen, en in sommige gevallen althans een statistisch relevante doorsnede biedt van de toenmalige productie en/of import, hebben we hier te maken met een totaal geïsoleerde groep voorwerpen, wier samenstelling gebaseerd is op twee toevalsfactoren: enerzijds kwamen niet alle afgedankte voorwerpen in de beerput terecht, en anderzijds werd de put ongetwijfeld af en toe, zij het op onregelmatige tijdstippen en onvolledig, geruimd. De statistische betekenis van een dergelijke verzameling, indien zij niet kan getoetst worden aan andere contexten uit hetzelfde site, lijkt ons op zijn minst betwistbaar, zodat we ons hier beperken tot wat algemene opmerkingen.

Op een totaal van 183 voorwerpen bestaat 34% uit glas, waaronder 19% potasglas en 15% sodaglas. Deze verhouding binnen de groep glazen voorwerpen geeft in ieder geval een goed beeld van het aanbod in de 16de eeuw, toen het meer verfijnde sodaglas geleidelijk, en dan vooral op de tafel van de rijkere burgers, de plaats innam van het oudere potasglas, dat zelf echter nog geruime tijd populair bleef. De herkomst van de glazen voorwerpen is onduidelijk. De eerste vermelding van glasproductie in Brussel dateert uit 1623¹⁰⁵, en is dus net iets te laat om voor ons materiaal in aanmerking te komen. Anderzijds moet voor de 16de eeuwse productiecentra nog veel onderzoek gebeuren, en is het beeld nog verre van compleet.

Rond 1500 komt er in Haumont-Fayt nabij Binche een glasoven waarin varenglas wordt geproduceerd¹⁰⁶. Later in de 16de eeuw sticht de familie Colinet een bedrijf te Beauwelz dat sodaglas vervaardigt en waarschijnlijk de eigenaar was van de reeds onderzochte smeltovens van Bonlez, Nethen en Dion-le-Val¹⁰⁷.

Een ander zeer belangrijk productiecentrum was uiteraard Antwerpen, waar vanaf omstreeks 1560 sodaglas van een hoge kwaliteit wordt vervaardigd. Bovendien zullen ook producten uit Venetiaanse en Noord-Nederlandse

ateliers hun weg naar de Brusselse markt hebben gevonden.

Zoals reeds opgemerkt, vormt het steengoed een opvallend kleine groep in de inhoud van de beerput: slechts 4,5% van de inhoud van de beerput is in dit materiaal, en bovendien gaat het meestal om zeer eenvoudig gebruiks aardewerk en ontbreekt dus het voor deze periode nochtans zeer typerende rijkversierde vaatwerk dat aan het Hof van Hoogstraten zeker in gebruik moet zijn geweest.

De majolica die op één papkom na, volledig uit zalfpotten bestaat, vormt met 6% een iets grotere groep dan het steengoed. Afgezien van de fraai versierde albarello (nr. 78) gaat het ook hier niet om echt luxe-vaatwerk. De voorwerpen zijn waarschijnlijk alle afkomstig uit Antwerpen of de Noordelijke Nederlanden; uit de 16de en het begin van de 17de eeuw is uit Brussel immers slechts één majolicabakker bekend, die in 1556 wordt vermeld, en overigens duidelijke banden had met Antwerpse *geleyerspotbackers*¹⁰⁸.

Witbakkend aardewerk is met 2,5% de kleinste, roodbakkend aardewerk daarentegen veruit de grootste groep: het met loodglazuur bedekte vaatwerk bedraagt 50% van het totaal, het ongeglazuurde voegt daar nog eens 3% bij. Uiteraard bestaat het roodbakkend aardewerk nagenoeg volledig uit gebruiks aardewerk, maar toch moet ook hier worden opgemerkt dat in deze groep geen enkel voorwerp versiering draagt, afgezien dan van soms een sliblaag onder het glazuur.

Samenvattend constateren wij een zeer paradoxaal beeld: enerzijds de relatief grote groep glas, die duidelijk de hoge levensstandaard van de bewoners van het Hof etaleert, en anderzijds de ceramiek, waarin deze hoge levensstandaard slechts zeer sporadisch aan de oppervlakte komt. Een voor de hand liggende verklaring of conclusie is er ons inziens niet, wel twee mogelijkheden: ofwel is de samenstelling van het materiaal inderdaad enkel toe te wijzen aan toevalsfactoren, zoals reeds eerder is gesuggereerd, ofwel bevond de latrine zich in een deel van het complex dat aan het personeel was voorbehouden, zodat relatief weinig luxe-vaatwerk in de beerput terecht kwam, met uitzondering dan van het glas, dat bij het afwassen in de keukens gemakkelijker beschadigd raakte.

Ondanks deze "tekortkomingen" in het materiaal, gaat het hier uiteindelijk toch om een zeer belangrijke collectie, die in de toekomst zeker zijn plaats zal opeisen in de studie van de Brabantse materiële cultuur uit de 16de eeuw.

¹⁰⁵ Fettweis 1989, 151.

¹⁰⁶ Degré 1995, 134.

¹⁰⁷ Degré 1995, 135 en 141.

¹⁰⁸ Dumortier 1986, 5 en noten 20-23.

SUMMARY

The Waste of Counts. Archaeological Material from a Cesspit in the Court of Hoogstraten in Brussels

The *Court of Hoogstraten* is situated near the Royal Square in Brussels, and has from 1985 till 1992 been the object of an investigation by the Administration for Monuments and Sites of the Flemish Community. The court was in the 16th and 17th century the residence of the important family *de Lalaing*.

The origin of some of the buildings in this large complex date back to the 14th century, when nobles began building residences near the new Court of the Dukes of Brabant on the Coudenberg, but the most important ones were built in the 15th and the early 16th century. They were the property of different owners, until Antoine de Lalaing united the separate properties into one single residence in 1516. Two years later Antoine became Count of Hoogstraten, and both he and his successors continued to play an important role at the Brussels Court.

In 1731 the Court of the Dukes of Brabant is largely destroyed by a large fire, and was never rebuilt. At the end of the 18th century, the ruins that are still standing are razed, and construction of the present Royal Square started. To this end, part of the Court of Hoogstraten is expropriated by the city, and the other buildings sold to the Count of Spangen, who builds a new residence on top of some of the older buildings, who thus escaped destruction.

In 1991 a brick cesspit belonging to a part of the complex that disappeared at the end of the 18th century, was accidentally discovered during construction works. The top layer in the

pit belonged to the late 18th and the 19th century, but underneath a thin layer of rubble, a large deposit of 16th and 17th century material was found; only this latter deposit is here examined.

The glass finds constitute 34% of the material and contain both potash and soda glass. Especially in the latter category some fine drinking glasses reflect the high social standing of the inhabitants of the residence.

Paradoxically, this is not the case with the ceramic finds. Stoneware represents only 4.5% of the total population, and lacks almost entirely the fine decorated wares that are typical in this period. Majolica is, with 6%, a somewhat larger group, but is rather plain, with the exception of a finely decorated albarello. The red wares constitute 50% of the total population, and consist mostly of plain table and cooking pots and dishes. Decorated slipwares are entirely absent.

A group of 33 cooking pots has been closely examined, and through a simple cluster technique, an attempt was made to differentiate groups of forms, based on the ratio between maximum height and the diameter of the rim. Consequently, four types of cooking pot were defined, and their distribution through the 3 previously established groups examined.

Finally, a group of 5 stove tiles is looked at. One belongs to the late 15th century, four others reveal a distinct Renaissance influence, and can be dated around the middle of the 16th century.

BIBLIOGRAFIE

BAUMGARTNER E. 1987: *Glas des späten Mittelalters: die Sammlung Amendt*, Düsseldorf.

BAUMGARTNER E. & KRUEGER J. 1988: *Phoenix aus Sand und Asche: Glas des Mittelalters*, München.

BAUMGARTNER E. 1995a: *Verre de Venise et "Façon de Venise"*. *Catalogue des collections du Musée Ariana*, Vol. 2, Genève.

BAUMGARTNER E. 1995b: *Verre de Venise/Trésors inédits. Catalogue Exposition 17 mai-18 sept. 1995*, Genève.

BORREMANS R. 1953: Poêles en terre cuite de la province de Luxembourg (XVe-XVIe siècles), *Bulletin de l'Institut Archéologique du Luxembourg* 1953/1, 15-33.

BORREMANS R. 1963: Oude Brabantse gebruiksvoorwerpen, *De Brabantse Folklore* 160, 383-411.

BORREMANS R. & FOURNY M. 1988: Le matériel archéologique. In: Des traces d'un pelletier-fourreur et un choix de céramiques à Bruxelles, vers 1500, *Le Folklore Brabançon* 257, 35-81.

BULT E.J. et al. 1992: *Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest. IHE/Delft bloeit op een beerput*, Delft.

BUYLE A. 1990: Meer over de fragmenten van een kacheltegel uit het Hof van Hoogstraten te Brussel: het embleem van Isabella van Portugal, *M & L* 9/1, 52-56.

CLEVIS H.(ed) 1995: *Assembled Articles 2. Symposium on Medieval and Post-Medieval Ceramics. Antwerpen 25-26 January 1995*, Antwerpen.

COOLS E. 1976: Middeleeuws aardewerk uit Oostkerke, *Onder de Poldertorens* 1976, 147-151.

- DE BLESER C. 1988: Glas uit postmiddeleeuwse afvalkuilen in Gent, *Stadsarcheologie* 12.3, 2-64.
- DE BLESER C. 1991: Het glas. In: De Witte 1991, 231-244.
- DE CEULAER R. & AERTS W. 1991: De wandtapijten van de Sint-Catharinakerk te Hoogstraten. Een conserveringsbehandeling, *M & L* 10/4, 28-35.
- DE GROOTE K. 1992: Het afval van de Rijke Klaren. Noodonderzoek in de voormalige abdij van Beaulieu te Petegem, *Archeologie in Vlaanderen* II-1992, 335-412.
- DE METS D. 1982: Het rode aardewerk. Het witte aardewerk. In: *Van nederzetting tot metropool. Tentoonstellingscatalogus*, Antwerpen, 64-73.
- DE MEULEMEESTER J. & VAN IMPE L. 1984: Keramiekvondsten uit Herk-de-Stad. In: *Conspectus MCMLXXXIII*, *Archaeologia Belgica* 258, 170-173.
- DENISSEN S. 1982: De voorwerpen in glas. In: *Van nederzetting tot metropool. Tentoonstellingscatalogus*, Antwerpen, 113-181.
- DENISSEN S. 1986: De glasvondsten uit een afvalput van het O.L.V.huis, Keizerstraat 9 te Antwerpen, *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek* 1986/4, 1-32.
- DENISSEN S. 1989: De glasvondsten. In: *Van put naar kluis. Tentoonstellingscatalogus*, Maaseik, 233-263.
- DE POORTER A. 1995: *De Rijke Klarenwijk: van Priemspoort tot Klooster*, *Archeologie in Brussel* 1, Brussel.
- DEGRÉ S. 1995: *Brouwerijen in de Sint-Katelijnewijk*, *Archeologie in Brussel* 2, Brussel.
- DE ZEGHER C. 1989: Archeologisch onderzoek van de binnenkoer. In: DEVLIEGHER L. (red) 1989: *Het kasteel van Tillegem te Brugge*, Brugge, 139-167.
- DEWILDE M., ERVYNCK A., VAN NEER W., DE MEULEMEESTER J. & VAN DER PLAETSEN P. 1994: *De "Burcht" te Londerzeel. Bewoningsgeschiedenis van een motte en een bakstenen kasteel*, *Archeologie in Vlaanderen Monografie* 1.
- DE WITTE H. (ed) 1991: *De Brugse Burg: van grafelijke versterking tot moderne stadskern*, Brugge.
- DREIER F.A. 1989: *Venezianische Gläser und "Façon de Venise"*, Berlin.
- DUMORTIER Cl. 1986: Het atelier van de Antwerpse geleyerspotbacker Franchois Frans (16de eeuw), *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek* 125, 4-37.
- FETTWEIS H. 1989: Les verreries de Bruxelles. In: ENGEN L. et al. 1989: *Le verre en Belgique des origines à nos jours*, Antwerpen, 151-164.
- FRANZ R. 1981: *Der Kachelofen. Entstehung und kunstgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus*, Graz.
- GEYSKENS L. 1982: De Antwerpse majolica. In: *Van nederzetting tot metropool. Tentoonstellingscatalogus*, Antwerpen, 79-83.
- GROENEWEG G. 1982: Een vroeg-16de eeuwse afvalput onder het stadhuis van Bergen op Zoom, *Brabants Heem* 34(4), 144-162.
- GROENEWEG G. 1985: Bergen op Zooms aardewerk rond 1500, *Westerheem* XXXIV(6), 259-268.
- GROENEWEG G. 1986: Bloei en verval van de Minderbroederstraat, *De Waterschans* 16/1.
- GROENEWEG G. 1987: Archeologisch onderzoek langs de Pens(s)straat, *De Waterschans* 3, 41-49.
- GROENEWEG G. 1989: Bergen op Zooms aardewerk (V). Scherven op het Paardenkerkhof, *Westerheem* XXXVIII(6), 274-286.
- GROENEWEG G. 1992: *Bergen op Zooms aardewerk. Vormgeving en decoratie van gebruiksaardewerk gedurende 600 jaar pottenbakkersnijverheid in Bergen op Zoom*, Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem 35.
- GROENEWEG G. 1995: Grenzen aan de groei van de Bergse potmakersnijverheid. Poging tot het identificeren van de 17de-eeuwse concurrent. In: Clevis 1995, 87-94.
- HENKES H.E. 1994: *Glas zonder glans. Vijfeeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen 1300-1800*, Rotterdam Papers 9, Rotterdam.
- HENKES H.E. & STAM G.H. 1992: Glas. In: Bult 1992, 99-108.
- HILLEWAERT B. & VERHAEGHE F. 1991: Een afvalput uit de 16de-18de eeuw. In: De Witte (ed.) 1991, 71-114.
- HOEKSTRA T.J. (ed) 1981: *Liber Castellorum*, Zutphen.
- HUPPERETZ W. 1994: *Ceramiek uit een beerput van de herberg De Drye Mooren te Breda (1661-1663)*, Corpus Middeleeuws Aardewerk, afl. 9.
- HURST J.G., NEAL D.S. & VAN BEUNINGEN H.J.E. 1986: *Pottery produced and traded in north-west Europe 1350-1650*, Rotterdam Papers VI, Rotterdam.
- ISING'S C. 1981: Glass from pit N of Vredenburg castle Utrecht. In: Hoekstra 1981, 390-396.
- KLESSE B. & REINEKING-VON BOCK G. 1973: *Glas*, Kataloge Museum für Angewandte Kunst, Köln.

- KLINGENFUSS P. 1990: Strasbourg, Cour des Boeufs: une cargaison de verrerie du premier tiers du 16e siècle. In: *Verrerie de l'Est de la France, XIIIe-XVIIIe siècles*, Dijon, 93-103.
- KORF D. 1981: *Nederlandse majolica*, Haarlem.
- LALEMAN M.C. 1985: *De Sint-Pietersabdij te Gent. Deel 2. Het rijke leven van zieke monniken. Twee afvalputten uit de infirmerie 1600-1780*, Gent.
- LEMAY N. 1994: De materiële cultuur in de St. Salvatorsabdij te Ename. 2. Een afvalput in de keuken, *Archeologie in Vlaanderen* IV-1994, 291-310.
- MERTENS J. 1966: Middeleeuws aardewerk uit Tienen, *Ons Heem* 19, 1965, 229-238 (*Archaeologia Belgica* 90).
- MINNE J.P. 1977: *La céramique de poêle de l'Alsace médiévale*, Strasbourg.
- NESBITT A. (ed) 1959: *Decorative alphabets and initials*, New York.
- NIEUWDORP H. (ed) 1993: *Antwerpse retabels 15de-16de eeuw. Deel I. Catalogus*, Antwerpen.
- PAPELEUX J., HUBERT F. & HUBERT-MOYSON F. 1986: Un four de potier de la Renaissance à Wéris-Morville, *Archaeologia Belgica* n.r. II-2, 241-266.
- RAVESCHOT P. 1989: De geschiedenis achter de façade. Bodemonderzoek in de tuin van Karmerstraat 14, *Stadsarcheologie* 13.2, 22-30.
- REINEKING-VON BOCK G. 1986: *Steinzeug*, Kataloge des Kunstgewerbemuseums Köln, Band IV, Köln.
- RUEMPOL A.P.E. & van Dongen A.G.A. 1991: *Pre-industriële gebruiksvoorwerpen 1150-1800*, Rotterdam.
- SWIMMEN M. & VERBEEMEN J. 1988: Het heimelijk (on)gemak. Archeologisch en heemkundig benaderd. II. Catalogus, *Tijdschrift Mechelse Vereniging voor Archeologie* 1988/1, 38-89.
- TAIT H. 1979: *The golden age of Venetian Glass*, London.
- TER MOLEN J.R. (red) 1987: *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris*, Rotterdam.
- TRIMPE BURGER J.A. 1981: Een kacheloven uit omstreeks 1470 te West-Souburg. In: Hoekstra 1981, 354-359.
- VANDENBERGHE S. 1982: Les verres de l'époque médiévale et post-médiévale découverts au cours de fouilles récentes à Malines, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 10, 133-145.
- VANDENBERGHE S. 1983: Archeologisch onderzoek van een post-middeleeuwse beerput op de binnenkoer van het Hof van Watervliet. In: *Het Hof van Watervliet in de Oude Burg te Brugge*, Brugge, 75-109.
- VANDENBERGHE S. 1985: *Inventaris van het merovingisch, middeleeuws en post-middeleeuws aardewerk (faïence uitgezonderd) in het museum Hof van Busleyden te Mechelen*, Oudheidkundige repertoria. Reeks B: Verzamelingen, Brussel.
- VAN DE WALLE R. 1985: Glas. In: Laleman 1985, 47-56.
- VAN EENHOOGHE D. 1993: De geschiedenis van het huis Sint-Anna te Temse, *M & L* 12/4, 10-24.
- VAN EENHOOGHE D. & CELIS M. 1988: Het "Hof van Hoogstraten", de Brusselse verblijfplaats van Antoine de Lalaing, *M & L* 7/4, 36-62.
- VÊCHE P.M. 1989: La céramique médiévale et post-médiévale de Tournai et ses relations avec le Nord de la France. In: BLIECK G. (réd), *Travaux du groupe de recherches et d'études sur la céramique dans le Nord-Pas-de-Calais, Actes du colloque de Lille (26-27 mars 1988)*, Saint-Josse-sur-Mer, 243-261.
- VEECKMAN J. (red) 1992: *Blik in de bodem. Recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen*, Antwerpen.
- VERBEEMEN J. 1989: De archaeologica uit de schacht van de Brusselpoort, *Tijdschrift Mechelse Vereniging voor Archeologie* 10/1, 42-49.
- VOBOV/Info 28/29 1988: *Wie het kleine niet eert. Aspecten van het burgerlijk huisraad in de Nederlanden van de 15de tot de 17de eeuw. Tentoonstellingscatalogus*, Sint-Niklaas.
- WARMENBOL E. 1989: Noodopgravingen aan de burchtgracht (1988). Het secreet van Sint-Oncommer (1ste deel), *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek* 1989/3, 1-38.
- WEYS L.J. et al. 1970: *Tussen hete vuren. Deel II. Techniek en product, familiebetrekkingen en archivalia van de Bergen op Zoomse potmakers*, Tilburg.
- WOUTERS W. & ROOSENS B. 1986: Oude vondsten van het kasteel Jonkholt te Hoelbeek, *Archaeologia Belgica* n.r. II-2, 227-240.
- WOUTERS W. et al. 1994: Een postmiddeleeuwse beerput aan de Hasseltse poort te Tongeren, *Archeologie in Vlaanderen* IV-1994, 323-363.